

126
2
अथ

कठवल्लिभाष्यविवरणम् ।

गोपालयोगिविनिर्मितम् ।

Kathavalli Bhasya Vivaranam

$\frac{126}{2}$

क०भा० टि०

श्रीगणेशायनमः॥ ब्रह्माद्यं परानंदं धर्मोदीनामगोचरं॥ कार्यकारणनिर्मुक्तं त्रिवं परमुपास्महे॥ १॥ नत्वादे
वमुमाज्ञात्रिं स्मृत्वा गुरुपदां बुजैकुर्वे कठभाष्यविवेचनं॥ २॥ कृभाष्यमतिगंभीरं कृचाहं मंदबुद्धिमा॥ तथापि
गुरुवर्याणां पादसंस्मृतिं तोयते॥ स गवाभाष्यकारो यमनचिकेतस्संवादरूपेण प्रवृत्ताः कठवल्लीः व्याचिख्यासु
श्चिकीर्षितस्य भाष्यस्य निर्विघ्नप्रचयगमनादिप्रयोजनाय ब्रह्मविद्याचार्यनतिनक्षत्रां मंगलमाचंभावे र
यमन्मस्करेति नम इति मृसवेनम इति संबन्धः ननु नयमो नमः कुर्यो मारयतीति मृसुरिति युतसाभूतयात
नादिकर्तृत्वेन दोषवत्त्वान्निर्दुष्टोद्याचार्यो नाम भवतीत्याशं क्पाह स गवत इति उत्पत्तिं च विनाशं च भूतो नामा
गतिं गतिं वेति विद्यामविद्यां च सवाच्यो भगवानिति स्मृतेर्यमः करतलीकृतब्रह्मतत्त्वोपियावदधिकारं याम्ये
पदे वर्तमानः प्रारब्धमतिवाहयन्नकर्तृब्रह्मात्मतानुभवबलतो भूतयातनादिदोषैरलिप्तस्वभाव इति त
स्य नमः स्कार्यं त्रयुक्तमिति भावः तस्य हिरण्यमर्भोमकसूर्यप्रभवत्वेन महत्वं दर्शयति वेवस्वतायेति विवस्वतो य
पसंपुमान्वैवस्वतः तस्मै वैवस्वताय भगवते ब्रह्मविद्याचार्यो यमृसवेनमः इत्यन्वयः एवं यमनतिकृतावरप्रदा ॥ १॥
नत्वेन यमो यस्मै नचिकेतसे ब्रह्मविद्यां प्रहयस्माच्च ब्रह्मविद्यालोके कृद्भिगता तन्नमः स्करेति नचिकेतस इति न
म इति संबन्धः चकारो मंगलद्वयसमुच्चयद्वारा भक्तेर्विद्याप्राप्त्यंगत्वं चकः पदार्थमंगलाचरणं कृतं तं प्रति स्
जीनीतेषां सादिनाथशब्दो मंगलार्थः॥ कठकोपनिषद्वल्लीनां मृसुनचिकेतस्संवादपरिसमाप्तिपर्यं

ता काठकोपनिषत्तदेकदेशाबल्यो लताः कल्पलतावदशीष्टफलदाः तासां वृत्तिर्भाष्यं तल्लक्षणा
 सत्त्वादा रभ्यते प्रकृत्यत इत्यर्थः ननु भर्तृ प्रपञ्चादिभिरेव व्याख्यातवा भारं भती यावृत्तिरित्यत आह
 ल्ययेति अन्येषां शब्दो बहुवादे र्थतश्च न्यूनत्वात्तै रगतार्थं नाप्यमभ्या यंथा शब्दो यस्य सातथो
 क्तान चत्ता चराचरग्रहणादियौ दिभिरधि करणै रेव नितीतार्थत्वादुपनिषन्त्याख्येयेत्यत आह सु
 र्वार्थेति सुरेनानायासेनार्थस्य वाक्यार्थस्य प्रबोधनार्थं सम्यक् ज्ञानाय पदार्थज्ञानपूर्वक वाक्यार्थज्ञा
 नायेति यावत् न नूपनिषदो वृत्तिर्नो रश्च व्याधिकारिविषयप्रयोजनसंबन्धीना मभावात् तातथा हि प्राप्ति
 नां कामकलुषितचेतसामुपनिषद्ब्रवणात्प्रशम्भेन विवेकादिमतोधिकारितो दुर्लभत्वादुपनिष
 दिः कर्तृत्वादिविशिष्टा जीवस्या संसारि ब्रह्मात्मतायाः प्रतिपादयितुमशक्यत्वेन ब्रह्मात्मैकविषयाभा
 वादेवं प्रयोजनमपि न लभ्यते बंधस्य सत्त्वेन विद्यायां तन्निवर्तकत्वा योगात्कर्षेतिरेव तन्निवृत्ते
 स्स भक्त्या त एव संबधोने सा शक्योपनिषद्बुद्धिनिर्वचनेन विद्याया विशिष्टाधिकार्यादि सत्प्रद
 शनेन तज्ज्ञानकयंस्यापि विषयादिमत्तं दर्शयितुमाशुपनिषद्बुद्धस्वरूप निष्पत्तिप्रकारं तावदाहो
 पनिपूर्वस्येति शिथिलीकरणा प्राप्तिना शार्थकस्य किंविती प्रसूयो ते यस्य तत्तथा तस्य सदेर्था तोरुपपूर्व
 स्य निपूर्वस्वरूपं निष्पन्न शब्दस्वरूपमुपनिषदित्यर्थः एवमुपनिषद्बुद्धस्वरूपं निरूप्योपनिषदं

नो ब्रूहीत्यादौ ब्रह्मविद्याया मुपनिषद् प्रयोगादुपनिषद् भूदेन ब्रह्मविद्योच्यत इत्याहोपनिषद्
 भूदेनेति उक्तं श्रुतिप्रसिद्धताद्योतकं शब्दो व्याख्यातुमिष्टं यं उपनिषदुपस्य प्रतिपाद्यमाधिक्य
 दिता श्रवणं यद्वस्तु ब्रह्मैक्यं तद्विषयो यस्यास्मात्तथाननूपनिषद् भूदेन विद्या किं समुदायशक्त्या
 सिधीयत इति वयवशक्त्या नोक्तो के विद्याया मुपनिषद् प्रयोगाभावेन समुदायशक्ते
 रकृत्वा लब्ध्या या श्रुत्वा वयवशक्त्या बाध्यता न द्वितीयः योगवृत्तेरन्यत्रापि संभवादिति सं
 कते केनैतदर्थयोगार्थसंबन्धः तेन कमर्थसंबन्धमादायोपनिषद् भूदेन विद्योच्यत इत्यर्थ उक्तरी
 तान समुदायार्थो नाप्यवयवार्थ इति भावः पदलुबिशरणगसवसादनेष्टिस्मृतेरुपनिषद्
 भूदेन वयववृत्तिविद्यायां दर्शयिष्यामीत्याहोच्यत इति प्रथममुपशब्दलक्ष्यार्थमाह यतिदृष्टः ३
 प्रसङ्गेनास्त्रकंदनवनितादयः शब्दश्च वत्समनुगम्या आनुश्रविकास्ते च ते विषयाश्चेत्यर्थः क्ष
 यिष्णुत्वातिशयितत्वादिति हेतुनिर्विगता नृणां आशयेषां ते तथोक्तरूपास्संत इदमुपलक्ष
 णं शमादेर्मुमुक्षवः मोक्षे च वः प्रसिद्धां तां तो दंत इत्यादौ ब्रह्ममात्मलक्षणां स्वरूपं यस्यास्मात्तां वि
 द्यामुपपद्योपगम्य प्राप्येति शब्दार्थमाहो नित्यं तदेति तस्यां निष्ठा नन्यथा पारता येषां ते तन्नि
 तं

ति।

॥२॥

॥२॥

ॐ स्तोत्राभावात्तन्निष्ठतातयानिश्चयेन फलावश्यं कर्तव्यं शीलं यं स संसार्ये का संभावना निरस्य
तिसाक्षाकारपर्यंतमित्यर्थः। धातुर्थं द्वयं स गृह्यते तेषामिति संसारबीजस्य कर्तृत्वादिका इत्या
विद्यादेशादिपदेन कामकर्मोदितग्रहः। विज्ञारतादिस्य व्याख्यानां विज्ञासनादिति त्रिभिर्लीक
३ रणादिस्यैव सादनार्थमाह नाज्ञानादिति। तार्थमुपसंहरतीत्यनेनेत्युक्ते ये श्रुतिप्रमाणा यति
तथा चेति। सदेर्गस्यार्थमादायाह पूर्वोक्तेति कर्तृत्वाद्यनर्थमूला विद्यानिहस्य पूर्वोक्तविशेषणानुसा
धनचतुष्टयसंपन्नानुसादयति परब्रह्मणामयति। व्युत्पत्त्या ब्रह्मणामयति त्वं योगेन योगासं
बंधात् ब्रह्मविद्योपनिषत्तुल्येनोच्यते इत्यर्थः। उक्तेर्ध्यायेयश्रुतिवाक्यप्रमाणा यति तथा चेति
विद्यया ब्रह्मप्राप्तौ विगतं रजो यस्मात्स विरजोऽज्ञानशून्यो भूदतएव कार्यनिवृत्तिरित्याह वि
मृसुर्मणोपलब्धसंसारदिगतर्यर्थः। ननु व्याचिरव्यासितग्रंथप्रतिपाद्यविद्योपनिषत्तुल्ये
नोच्यते इत्युक्ते तथा चेति विद्याप्रकाशानापत्तेरित्याशंक्य सदेरपि विद्यायामवसादनविज्ञारता
र्थवादायोपनिषत्तुल्यस्य वृत्तिमाह लोकादिरितिलोका नामादिः प्रथमो ब्रह्मलोकातो ब्रह्मजस्य

दिपदेन

६६

॥३॥

पवत्तानाति तीक्ष्णस्त्वपिषयायाअग्निविषयाया ज रादिमरणादि संग्रहः हृदस्य समूहस्यावसादयितृत्वे च धा
 त्वर्थयोगादग्निविद्यापुपनिषद्देनोत्थत इत्यनेन यः इतरक्रियातो वैषम्यमाह लोकांतरेति तेथैवाक्य
 शेषप्रमाणयति तथोच्येति स्वर्गलोकाय जमा ~~नाअमृतत्वं देवत्वं भजंते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः~~
 पनिषद्देस्य ग्रंथे आध्यापकाद्येतत्प्रसिद्धिविशेषं शंकते न न्विति प्रथमचकार एवकारार्थः
 क्रियाचयी द्वितीयः प्रयोग इय समुच्चयार्थः उपपादित योगार्थस्य विद्याया मेव संभवा सेवत छेदे
 नोत्थत इति पविहरति नैष दोष इति प्रतिज्ञायां हेतु ~~माहाविद्या~~ कामकर्म सेवमादिर्यसंसारस्तस्य कर्तुं येति अ
 तादे हेतुस्तस्य विशरणादे राग एवसादन योर्गृहे तां भवति ननु ग्रंथे प्रयोगः कथमिति सत आह ग्रंथस्य
 पीतिनार्थेनेति सोर्थः प्रयोगे न संस्य सतदर्थस्तस्य भावस्तार्थं न ज्ञानकत्वेनेति यावत् स शब्दोपनि
 षदिति यस्य तच्छब्दस्तस्य भावस्तच्छब्दत्वं तस्योपपत्तेस्तत्सवादि सार्थः तत्तत्तत्केतच्छब्दप्रयोगे ह ॥३॥
 षांत माहायुरियायुः प्रदूयुते आयुः पदवदित्यर्थः उपसंहरति तस्मादिति ग्रंथे तु भक्त्येति लक्षणये
 पनिषच्छब्दप्रयोग इत्यर्थः उपनिषच्छब्दे न सिद्धमर्थमाहेव प्रियादिनोपनिषान्निर्वचनमुपनिषद्व
 दस्य योगार्थकथनं तेन विशरणावसादनाथो नृगमेन विद्याया विवेकादिविशेषणविक्रियाया विज्ञा
 नोपनिषदर्थानुगमेन मुमुक्षुशब्देन तत्पदं लब्धप्रत्यगात्मभूतं परब्रह्म विद्याया विज्ञा यो साधारणा

विद्यायास्तज्जनकलीनामपितेः संबंधादधिकार्यादिमत्वमित्यभिप्रेत्याह तद्विप्रकारकत्वेन

ध

विषयकत्वात् विद्यायाः प्रयोजनं च विद्यानिवृत्तिद्वारां सारनिवृत्तिरसंति क्यारेपिता भावस्याधिष्ठानासकत्वे
न ब्रह्मप्राप्तिलक्षणा निवृत्तिः अथवा ब्रह्मप्राप्तेस्तद्वृत्तिरिति शयानंदप्राप्तिश्च दृष्टातापिकेसु र्थसंबंधेमाह
संबंधेति एवं भूतप्रयोजनेन संसारनिवृत्त्यादिप्रयोजनेन संबंधकत्वात् ज्ञानादीनामिति शेषः (अयं भा
वः न हि सर्वो लोकः कामादिपरतंत्रस्तद्वदेनेकजन्माजितसुकृतपरिपाकाद्युत्पत्तयस्याधिकारिता
कस्याचिसंभवाद्यस्य च मिथ्यात्वेनाविद्याकल्पितत्वात् कर्मभिर्निवृत्त्युपायानां यद्यतिरेकाभ्यां शुक्ति
तत्त्वज्ञानेनेव रतत आतेः न्यायेन शास्त्रेण च ज्ञानेनेव बंधनिवृत्तेरतएवाकर्तव्यत्वात् एकविषयस्या
पि संभव एव ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तेर्जन्यजनकभावस्संबंध इत्याद्यह नियमिते अधिकारिविषयप्र
योजनसंबंधत्वेनेतन्नकत्वेन विज्ञेति विज्ञेति अत्र अधिकारिविषयप्रयोजनानिते स्संबंधा एतावत्याख्य
यत्वेन बुद्धिस्तत्तासां व्याख्येयत्वमुपसंहरतीत्यत इति औचित्यं परिहरति यथेति यथापत्ति भासं
यथाज्ञानं व्याख्येयत्वात् व्याख्यानं कर्म हेतुः यद्येय इत्यारभ्यैवोपनिषद् व्याख्यानाहो विद्याजनकत्वात्
थमायाश्चाख्यायिकारूपत्वेन विद्यानंगत्वादित्यत आह आख्यायिकेति विद्यायां प्रवृत्तिहेतुं स्तु सुप
योगित्वेन तदधिकारहेतुमि विद्याप्रतिपादकत्वेनाद्याया अपि व्याख्येयत्वमिति भावः वशं कौतौकं
तिरिच्छावशं यतोऽतृषस्येति तिरुपंतु तार्थो भूतार्थः यशः कीर्तिः रूढितो वा वाजं श्रीवीर्यसनु
श्र

वर्तते सर्वमेवेन सर्वस्वदा हितेन केन हेतुना जनकं कृतवानित्यर्थः तत्र लं विभक्तिः कलं अर्थोतरप्रसिध्यवद्योति इति
 त्रियोनिपातः अप्राप्तप्रजननशक्तिं अप्राप्ताप्रजनने प्रजोपादानुशक्तिर्येन सा तं श्रद्धावि-वेको यन्मयः ननु गु
 र्वधीनस्त्वर्थनयापारयेदिति न्यायाकथं स्वेषानुकूला श्रद्धेयत आह पितुर्निकाप्यतर इति कामहितश्चासौ ति
 कामश्रुतिनामः स्वर्गादिरिति यावत्तेन प्रयुक्ता जनिता जनेन को हेतुः सो नाधीनेत्यर्थः आविष्टवतीति सः श्र
 द्धार्थेन ज्ञात इति भावः दक्षिणास्त्रियादिवोक्ता काश्चा पूर्वकमवेक्षितं पूरयन् व्याकरोति कस्मिन्निति स
 दस्येभ्यः श्रुतिरुत्तिष्ठो न्ये सदसि यज्ञसभायां ये मिलितास्तेभ्यश्च विभागेन ह्येतस्यैतावदियुपनीयमा
 ना सुदीर्घा ~~माना सुदक्षिणास्त्रित्याचष्टे~~ दक्षिणा र्थास्त्रितिविशेषं पूरयति गच्छति कर्त्ता दि ति
 न्योक्तं पुदीयमाना सुतं श्रद्धाविवेको यन्मयः मननप्रकारं प्रश्र पूर्वकमवतारयति कथमिष्टादिना
 विषेष्टतेपीतो दकत्वादिति विशेषेण संयुज्यते पीतमुदकं प्रागेव नोत्तरकालं पानशक्तिरप्यस्ती ॥४॥
 सार्थः एवं दनोत्तरकालं नृणां भक्षते दोहनेन न शक्तिरित्यर्थः इदं यः प्रजन
 नसमर्थः प्रजनने वत्सप्रसवे सामर्थ्यं भूयाः निष्फला इति शक्यं दपि दवभूतेति निःफला इत्यर्थः ते
 प्रयच्छन् स गच्छतीत्यर्थः कनिष्ठपेभ्यः माह त इति तच्छब्दः प्रसिद्धार्थक इत्याह य इति प्रसिद्धि
 का इत्यर्थः कीदृशियाह सवेक्षायामाह न दा इति नन्दः आनन्दयंतीति नन्दः सुखजनकाः तेन भव

॥४॥

निसनंदातदाहानंदाभसुखनामानुभूयेतदिति मन्त्रप्रकारमुपसंहरन्नुतत्रवाक्यमुपसंहरयेवमिमा
 दिनाएवपूर्वोक्तमोदसितायाकृतोसंपत्तिरसांगतानिमित्तंयस्यफलस्यतत्तथापुत्रेतासतापुनामो
 ननकात्रायतइतिगुप्ततैस्समुत्रेतोति यावत्त्रभापिशब्दोदयतरस्वातयाभवेवयोस्सुचकःआ
 सप्रदानेनापिकृतुसंपत्तिकृत्वापुत्रेतासतामेवापितुरनिष्ठंलंतिवारतीप्यमिसनयःदीर्घाभावात्क

श्रुत्यसहस्राहतातेतिदोस्यसतिसनचिकेततापितरमुवाचेयन्वयःएवंपूर्वोक्तवचसोक्तैर्नप्रेक्षितेनद्वितीयंदि
 तीयंवारंनृतीयाश्रुतिथवारंपुनःपुनरप्युवाचेसर्थःकिमिदमत्रआहकस्मादितिअपेक्षितंपूरयन्नुत्तरमवतार
 नायमिति यतिरेवमुक्तइतिपित्रेतिशेषःपरिदेवयांचकारदीर्घविंतांकृतवानिसर्थःचिंताप्रकारंप्रभूपूर्वकमवता
 रयतिकथामिह्यादिनावहनामुख्यवृत्तिमतामितिशेषःमुख्ययायथावसरंशाखाशुश्रूषणेप्रवृत्तिरू
 पयेसर्थःशिष्यादिह्यादिदेहेनपुत्रभार्यादयोगृह्यतेमध्यमवृत्तिभासांशिष्यादीनामध्यमानांचकोश
 वृत्तिद्वयसमुच्ययःकोमभेदेनचिकेतसिबिद्यतइतिद्योतनार्थःमध्यमयैवेतिआज्ञादिवशीनशिश्नषण
 प्रवृत्तिरूपयेसर्थःनायमयापित्रोदिनाकोपितस्सन्शिश्नषणप्रवृत्तिरूपयापित्रादिनाकोपितकदाचिद

नदत्ते कर्तव्यमयमस्यकारिष्यति तत्र ये जनं किं कर्तव्यमासीन्नासीदवधिधानाभावात्

अथ मयानेमीतिसंबंधः एवं विनाष्टगुणं हीनवृत्तिरहितं मुख्यं मध्यमवृत्तिश्चासं ॥ ५ ॥ एतत्तद्वृत्तस्य
मृसवेदानमनुचितमिहाह विप्रमुनिः तमेवाप्रतैमद्वाराय केचन तर्ककान्त आहु नूनमिदं नूनं
निश्चयेपेक्षितं पूरयन्तु तस्मै वतायति तथापीति न दचः पितुर्मुखाभाभूदि सेवंपूरिदेवना पूर्वकं किं मये
कमिति शोकाविष्णुं तस्मादेसु न्वयः निमालयेति दीर्घा लोचनं कुर्वि स्यथः उपसर्गव्यावर्धे नि
ति कमेण विवृषिता महाकमेण वृत्तास्त्वय मे सस्य वचना दोस्त्रिताः तव पितृपितामहादयो येन प्र
कारेण वृत्तास्तप्रकारमा लोचयेस्य न्वयः तद्वृत्ता लोचनी नम म किं स्यादिसा त आहतानिति वृत्तं सस्य
वचनादि आरुह्य तु प्राप्नुमहे सियो ग्यो भवसी सर्थः आलोचयेस्य नंतरं तांश्च दृष्ट्वा तेषामपि वृत्तं प्राप्नु
महे सीत्यनुषंगेन च तद्वृत्तं सस्य वचनादि सहितामिहाह न चेति वृत्तं भूतं ननु भूताभावेपि व
र्तमाने भाविवा स्यादिस त आह वतमानमिति वा शब्देनोक्तं अविष्यदुपसं ग्रहार्थः प्रसूयादिप्रमा ॥ ५ ॥
णविरोधात्तेषां सद्वृत्तं नेति भावः ननु मृपाकरतां चेद्देवतादिप्राप्तिहेतुस्तदा तस्यागो नुचितं
सा शक्यतदेवने साह न चेति तुल्ये नवा न्यमवतार यतियत इति सस्यामेवेति यथोक्तं
केचन स्य फलितं रसवियुक्तं नश्य सवं मनुष्योपि जीतो वृद्धो वस्त्रां प्राप्नोष्यते देहस्य ज

॥ ५ ॥
स्त्रहे

स तीसर्थः न केवलं तं राम रण वा ने व किं तु ज निमान पीर्यो मृत्वा चैव व स्था दय स मु च यार्थ श्रु कार सस्य पि
वेति प्रावृट् कालेव वेधा रासिक्तं स्यं यथा प्रादु र्भवति तथा संचित क मो द्रुवे मेनुष्योपि देहांतर प्राप्ताती
त्यर्थः पुनराविर्भवति मि यते च यतो न कश्चि मृपा कुत्ता ज राम रो भवती सन्वयः प्रति पदं थारयाय
ता सार्थार्थ माहैव मिति किं प्रयेजनं न किमपीत्यर्थः यमाय प्रेषय तदन्वा सन ससं पालयेत्यन्वयः श्रुत्यनुक्त
पूर्व भाषणादिकं कथाया मुपेक्षित मिति पूरयति स एव मुक्त इति सत्यता येव च स सत्वाय प्रेषिते ब्रह्म भवनं
गते स नाच केताः य म भवनं ताति स्त्रो रा नीरु वा सेत्यन्वयः प्रोष्य ब्रह्म भवनं गत्वा त स्मा दगतं य म बो धयंत ऊ
चुरित्यन्वयः अतिथिः स ब्राह्मण स्साक्षा दग्नि रिव दहन्निव गृह न्यविशति त स्याद्देवा हं ज म यंत व संतोति ये जां
ति कुर्वन्ति य त इत्यन्वयः किमर्थं मित्यपेक्षा या माह न चिकेत स इति न चतिथेः पूजा किमिष्ट प्रोप्तये अथानिष्ट
निवृत्तये नो भयं माना भावादिसा शंक्य स्याग्नि होत्रिमित्यादि श्रुते च करणे प्रत्यवायानि स कर्मवत्क र
तेभ्युदय इति मत्वा हेत इति च कारु शिष्ठा चा राव गताभ्युदय हेतु स मु च यार्थः श्रवण मेव व्या करोत्या शे
सादिना निज्ञो तो स्यंत माज्ञातः प्राप्ताः प्राप्नु यो ग्यः कन की चलादि स्त स्य प्रार्थना म म भूया दिती धा नित रं प्रस हा
दिना ज्ञातः प्राप्नो र्थो रात्र्यादिर्य स्या स्सा प्रती क्षेत्यर्थः योगो देवता ध्यानं तं ज्ञं संगत मित्यर्थः तन्निमित्त मिति सा प्रि
पवा प्रिमितं यस्य त तन्निमित्तं फल मित्यनुवर्तते या ग जं स्वर्गोद्या समादि क्रिया जं पितृ लोकादिकी दृष्टि च

स्थेयम्यमेधसइतिकेनाशयतीत्यपेक्षा यामाह वस्ये सादिनायस्य गृहे भुंजानो ब्राह्मणो वसतीत्यन्वयः ताव्यर्थ
 माह तस्मादित्यस्मादनभ्रभेति हि सर्वेनाशयतीति प्रत्यवायः श्रूयते यस्माच्च ब्रह्मपाद्यादिभिरतिथिं पूजयं
 तितस्मादित्यर्थः सर्वोचस्त्वास्तितिकषायामप्यापदीत्यर्थः अपिशब्दात्स्वस्त्वावस्त्वायां किमुवक्तव्यमिति भावः एवमु
 क्तोभार्याभिरमायैश्चेति शेषः पूजापुरस्सरं नचिकेतसमुपसंगम्य समीपं गत्वा मृगुरुवाचेत्यन्वयः वचनप्रका
 रमेव प्रतीकमादाय न्याचष्टेति सइतियस्माद्गृहे नानपूर्वकमुषितवाभमस्कारयोग्यश्च तस्मादित्यर्थः ~~नाना~~ नचिकेत
 तस्मादित्युत्तरवाक्यादिपदोक्ता दोषादुपशमनं प्रार्थयते स्वस्तीति अनशनेनानशानपूर्वकं तस्मात्पुत्र
 मेन दोषप्रोक्षेरूपशोभो निरासः तेन दारान् चतिथ्यनुग्रहेत्तेव सर्वे संप्रस्यते किं वरदानेने साशंक्यपरिहर
 तिययपीत्यादिना प्रसाधनं प्रार्थनं उषितां स्थितां अस्ति चेता इच्छा विषयाः दिसु दीतुमिच्छुः यमं प्राप्य किं नु
 करिष्यति मम पुत्र इति संकल्प्य शान्तिं मां प्रति यस्य स शान्त संकल्प इत्यन्वयः मृगो मां प्रति शान्त संकल्प्य स्म
 ना वीतमनुश्रूयथास्यान्महिता गौतमः एतस्मै योजनमित्यन्वयः प्रेती भूतो यमादागतो नवलीकनीय इति म
 तोपेक्षां यथानकरोति तथा प्रसादं कुर्विष्याह च हस्प्रसृष्टमिति मास्मि मां प्रतिलब्धस्मृतिरित्येतद्याचष्टे स
 एवेति यस्मिन् परितोषणमेतद्वृत्तानां वराणां माघ्यं वरं वृणा इत्यन्वयः प्रथमेन वरेण पितृस्सोमनस्यं वृत
 वतेति नचिकेतसे वरप्रदानपरत्वेनोत्तरमवतारयति मृगुरिति पूर्वैवैव स्वतः गमनाह्वयितायाथास्मिह

पासाशोकरहितगुणेनविशिष्टस्यैवार्थः अवबोधहेतुमाह हेतुमाह इति देवतात्वात् ज्ञानमस्तीति भावः ज्ञान
 फले किमियं वेदाया माह यत इति अत इत्यप्याह अग्निज्ञानं अद्धारहितायत फले वा विरहिते च न वाच्य
 मित्यत आह अद्धारानायेति अद्धारया स्वर्गाधिपमुपलक्ष्यत इत्याह स्वर्गाधिप इति देवत्वात् हेतुमाह येनेति
 चित्तेनोपासितेनेत्यर्थः यस्मादमृततत्साधनमग्निः तस्मादेतस्याग्नेर्विज्ञानं वृत्ते प्रार्थयेत् प्रब्रवीमीत्यन्वयः
 उच्यते इत्यर्थः यत्तया प्रार्थितं तत्प्रब्रवीमि मेव च सो निबोधेत् सन्वयः अस्मच्छब्दस्य वचनेन ह्येतस्याह वचस
 इति वाक्यात् एकमना सावधानचित्तस्स न हितायेकप्रत्ययपरिहारात् स्वर्गायेति प्रतिसायास्सं बोधन
 स्यात्किं प्रयोजनमिह सां क्यमाह मतेति समाधानं विषयोतरव्यावृत्तिपूर्वकं चित्तस्यैकविषयत्वापादनं
 तदर्थमिहार्थः प्रब्रवीमि चनायाः प्रवृत्तिहेतुमपि प्रसाहयुनेति सत्रे चात्मानं व्यकुरुतेति श्रुतेरग्निवायवा
 दिसंरूपेण समष्टिरूपो विराडव्यवस्थित इति तेन विराट्पेणाग्निर्जगतः प्रतिष्ठेयम्यते स
 प्रपंचमग्निज्ञानं च यन प्रकारेण दृष्टव्यमिति श्रुतिरस्मान्बोध्यति इत्याह दं श्रुतेर्वचनमिति सवैरा
 रीतिप्रथमस्सर्वे पुरुष उच्यते आदिकर्तृसंभूतानां ब्रह्मा ये स भवन्तेति स्मृतेर्विशदो ज्ञेय इति प्रकृतं त्वं वा
 च्येन चिकेतस्तेति वक्ष्यमाणमपि श्रुतेर्वचनमिह आह किंचेति चेतव्या उपधातव्याः स्वरूपेणेति पूर्वोक्त
 चित्तं यथाशब्दार्थमाह येनेति तत्तद्विष्णुप्रकाशकतत्तन्मंत्रोच्चारणेनेत्यर्थः तदग्निज्ञानं यमात्रावधार

॥७॥

॥७॥

७७७

साविता

ता सामर्थ्यं नचिकेतस आह यथावदिति यथोक्तमग्निं यमं प्रति प्रहृष्ट्य अरितवान् प्रतिपादितवानित्यर्थः अथ नचिकेत
 सः प्रहृष्ट्य नंतरं अस्मिन् नचिकेतसः प्रहृष्ट्योच्चारणेन तुष्टो मृदुर्व रत्रयव्यतिरेकेण न्यवरं दिशुर्दीप्तुमिच्छुः पुनरेवाहो
 क्तवानिति योजनावदनमेव प्रश्नपूर्वकमाह ~~कथमिह्यादिनाशिष्योपगतो यथोक्तार्थग्रहणपूर्वकं धारणा~~
 स्याम दुर्लभं हि यतिर्ब्रह्मलोभबुद्धिः सानविद्यते यस्य सोऽद्भुतबुद्धिः चतुर्थमिति श्रुतुस्सौमनस्याग्निविषयविद्या
 पेक्षया चतुर्थमित्यर्थः इहेति व्याचष्टे प्रीतिनिमित्तमिति प्रीतिनिमित्तप्रयोजकं यस्य तत् किं तत्प्रयोजकमिह पेक्षा
 यामाहतवैवेति प्रसिद्ध इति नाचिकेत इति त्वन्मा प्रसिद्धिगमिष्यतीत्यर्थः नैतावन्मात्रं वरं अन्यदपीति नचि
 केतसं प्रलोभयन्नाह किंचेति शब्दवत् हेतुमाह रत्नवति मितिरत्नमयी मिति पाठांतरं योग्यतयेदं शब्दस्य स
 निहितमालार्थकत्वात् प्रियाह मालामिति ~~अनेकरूपां अनेकानिरूपाणि नीलादीनि यस्यास्ता~~
 अतएव विचित्रमिहार्थः सृजिधातोर्गस्यार्थमादायाह यदेति अकुस्तितां गतिमिति अकुस्तिनगतिः धूमादिना अ
 र्चिशदिना ~~च~~ प्राप्य फलातामित्यर्थः नन्वकृते कर्मणि फलाभावात्कथं वरप्रदानेन कर्मफलप्राप्तिरिति
 शं क्यता स यार्थमाह न्यदपीकर्मविज्ञानं सृष्टौ शब्दलक्ष्यफलतो नैकरूपेणास्त्रसिद्धेस्त्रिकुर्वित्यर्थः प्री
 तिनिमित्ताधिकत्वाद्दानानंतरं अवशिष्टमग्निज्ञानस्य फलं वदिष्यन् पुनरपि तत्स्मृतिमाह याह पुनरपीति वि
 कृत्यः विचारनाचिकेतो अग्निज्ञानेन तद्विज्ञानवता संविद्याचिकेत इत्यर्थोतरमपि प्रसाह तद्विज्ञानवानेति यथा

ति

वदयथाकालमुपनयनपर्यंतं मातृतः वेदाध्ययनपर्यंतं तत्र आचार्यत इति शास्त्राप्रामाण्यार्थतदनुशासनम्
 नपेक्ष्य कर्मविज्ञानमात्राधिकर्मकृतस्यादिसांशक्याह तद्विहितदनुशासनं हि शब्दस्मार्तप्रसिद्धिद्योतकं प्रा
 माण्यकारणं धर्मज्ञानस्येति शेषः यथा मातृमानपितृमानाचार्यवान्भूयात्ते धातव्येति निश्चितं ब्रवीदिति श्रुयंता नो
 शमात्राद्यानुशासनं प्रामाण्यकारणमवगम्यत इति योजनावेदाश्च स्मृतयाश्च शिष्टाश्च तैः प्रत्यक्षं चानुमा
 नं वागम्यते संक्षिप्तैर्लक्षणैः विबुद्धिर्धर्मवर्गतिः इति ~~ज्ञायाति~~ ज्ञायाति षेमादिपागाध्ययनं वेद
 स्य दानं बहवैरिदियमानं यथात्रिकर्मकृतं रतितयात्रिणाचिकेत इति द्वा राफलं प्रदश्यं फलान्तरं सपि सविज्ञानं स्तुति
 माह किंचेति हि यस्मात्तुहिरण्यगर्भा ज्ञातस्मादसौ सर्वज्ञ इत्यर्थः द्यातनादिगुणवंतमादिसादिरूपतादिति शेषः
 ईदं प्रतिमा समुद्यमिदैवैर्न यवैश्च स्तूयत इति पूरातो प्रसिद्धं दृष्ट्वा चासभावेनेत्ययमर्थः विशयाधिक
 निसमृशतानि इष्टकानां सख्या संवत्सरस्य च प्रातः सायंकालयोरनुष्ठीयमानान्यग्निहोत्राणि तावत्संख्याका
 न्येव तैश्चिष्टकास्थानियैश्चित्ते गिरहमिसासभावेन ध्यातैस्त्वबुद्धिः स्वेन कर्तव्या बुद्धिरुपासनातयासा
 साकृतां शान्तिविशदुपफलं तापपीथं माह केशवमिति ज्ञानमुपासनं च यनं कर्म च शब्द उपसंहरतीति क्रियानु
 कर्षणार्थः त्रयं किमियतोया च छेद्योक्तमिति इष्टकानां स्वरूपं संख्या प्रकारश्च दत्तपूर्वकं च शब्दः कर्म समुच्च
 यार्थः एवं शब्दार्थं माह रूपेण त्वेअग्नि शब्देन तद्विषयकध्यानमुच्यत इत्याह कतुमिति संकल्पं ध्यायनमि
 त्तम्

॥८॥

नो

स्तुति

॥८॥

समन्वितभासीत्तथैव प्रीतिमान् प्रतीतवान् प्रत्यक्षिज्ञाननूभवितेत्यन्वयः यथा बुद्धिस्त्वपि पुरस्तात्पूर्वमासीत्तेन ह
 ति समन्विता भविता प्रीतिमान् स्वसि तातथैव प्रतीतवान् सन्निति पाठे यथा पूर्वस्मिन् समन्विता बुद्धिस्त्व
 यासीत्तथैव बुद्धिपितुर्भविते सेको न्वयः द्वितीयस्तथा पूर्वप्रीति समन्वित स्वसि तातथैव प्रतीतिर्वा नू स न स एवा
 उ यं त्र इति प्रससि ता वा स नू स्वसि ता प्रीति समन्वितो भवितेति प्रतीत इत्यस्य प्रतीति माविति क्वचि सा ठः ओ दा
 लकिरितितद्वितं स्वार्थं व्याख्यायापसा र्थं व्या च छे द्यो मुष्याय ता इति अमुष्य प्रख्यातस्यापत्यममुष्याय ता
 उ तन्नः पुत्रोऽस्या मुभयोरिति भाषादिना द्वयोस्संबन्धी द्या मुष्याय तो न ज्ञा र्ज इत्यर्थः अनुष्ठीतो अनुग्रह संपन्नः
 सुखमवाप्ता सं स्वता स्वापकतोऽस्यात् प्रमुक्तं संतं त्वां दृष्टवान् वीतमन्युस्यान्मया यमायवेरितो मद्रुचं न मुद्रु
 द्य समागत इति बुद्धिरिति ~~स्यादिसर्थः~~ स्यादिसर्थः पितुस्सौ मनस्येदने स्वर्गसाधनमग्निज्ञानं प्रष्टुं सर्गं
 पंतावदाह स्वर्गं लोक इति आदिपदादधिभौतिकाधिदैविकचोरादिसंयुक्तं ननु शोणादिनिमित्तभयाभावेपि स
 निमित्तस्यादिसत्ताह न चेति सहसा प्रभवसिद्धा इति न प्रभवसीत्यर्थः यत एवमन्तो जरादियुक्तस्स इह के
 क इव तत्र कश्चिदपि सत्तो न भिभेतीत्यन्वयः उच्येति त्वेति वाक्यमन्वयमुखेन व्याचछेत् किंचेत्तादृशं नाति क्रम्या
 प्राप्तेर्यः शाकातिगस्स न शोकमतिक्रान्तस्स न शोकादर्थं माह मानसेनेति चकाराब्दाद्यनिमित्तदुःखरा
 हिसमुच्यते दुःखाभावे सुखस्य संभावितत्वादाह नोद न इति द्रव्यगुणविशिष्टस्येति अयमरणादोनापि

ति

उ

तद्विपक्षं संसारनिर्मुक्त्यर्थं कर्तव्यं मेव वृत्त्यास्तु विज्ञानं तद्विपक्षं तत्सुखं यतिरिति आहंति कनिः श्रय संस
 वास विद्यानिवृत्तिरानंदो वासितदेव प्रयोजनं यस्य तत्तथा प्रथमं वल्लि समाप्ति पर्वे तारयाधिकाया अवा
 तरतास्य माह तमेतमिति तं श्रुत्वादिप्रसिद्धमेतं विदुदनुभवसिद्धं आसंज्ञानमंतरं तद्वितीयं वरं प्राप्याय
 कृतार्थं हादियास्याधिकया प्रयंचयतीत्युच्यते। कामादिप्रलोभनाख्याधिकाया विशेषमाहयत इति पूर्वस्मा
 पूर्वकांडोदितात्कर्मगोचरः कर्मसाध्यः तस्मात् अतएवानि सत्सति शयत्तदोषेण दुष्टत्वात् तस्मादिरक्त
 स्मात् स्पष्टं तस्तिदियर्थे तन्निंदार्थं कर्मनिंदार्थं निंदाचनिवृत्तौ उपयुज्यते आदिशब्दः पौत्रादिपरिग्रहार्थः प्रलो
 भनं रागानुकूलव्यापारः अपेक्षितं समर्पयन्तुत्तरं प्रवतारयति नचिकेतो इति उक्तं सन्नुवाच सन्व
 यः या सर्वप्राप्ति साध्या रणा इयं प्रयत्नः सिसिद्धी मनुष्यग्रहणं प्राप्तिमात्रोपलक्ष्यार्थं शरीरे पतित
 आत्मास्ति वा नास्ति वेति संशयो यः प्रसिद्धः तद्विषयात्मास्ति त्वं विद्यामित्युच्यते। संशयस्य वा दिवि प्रतिप
 तिहेतुकत्वात्तमाहस्ति ति शरीरव्यतिरेको नेत्येका विप्रतिपत्तिः द्वियव्यतिरेको नेत्यपरा मने व्यतिरि
 क्ते नेत्यन्या बुध्तिव्यतिरेको नेत्येका कर्तृभोक्ता वा न वेति विप्रतिपत्ति मूलकोशनायाद्यतीतं न ह्या भेद
 भेदविषयकस्तं शयोन्यत्रेष्टव्यः वा दिवि प्रतिपत्ति मूलकः संशयश्चेत्तर्हि पक्षादिना स्वस्यैव निरूप
 धर्मादिभ्यः

यसंभवात्तन्निर्णयार्थं प्रश्नो नर्थक इत्यत आह त्रचेति स्फुटो निर्णयः पुरुषो न वेति संवेदाद्रीनादेहादिव्यतिरिक्ता सा
 स्ति तेव संशयदशीना न प्रत्यक्षेण तन्निर्णयः परलोक संबंध्या मया पालि गाभावा नानुमानेन निश्चय इत्यर्थः।
 ननु तद्विज्ञानं निष्कलमि त्या शंका है तद्विज्ञानेति यस्मान्न दधी नः परपुरुषार्थोऽत इत्यर्थः। एतदात्मा
 स्ति त्वं ननु पितृस्सोम नस्य मपि अग्रासे विद्यावेक्षया वृत्तियंत कथमेव वरस्तृतीय इत्या शंका पाठ क्रमापेक्षया
 वसिष्ठार्थकस्तृतीय शब्द इ साहचर्येति न चात्मास्ति त्वेष्टे तद्वत्त्वं तत्त्वमस्य दुच्यत इत्या शंका शयमा
 ह किमयमिति एकांततो नियमे नाधि ह्येन विवेकादिकं संगृहीतं विवेकादि शालि नपु वज्ञान योग्य नेति परीक्ष
 णार्थमुत्तरो प्रश्न इत्यर्थः अपि शब्दं सिद्धं क्रमेण योजयति देवै रपीति देवा अपि एतद्विषयक संशयवंत इत्यर्थः।
 न च प्रतिहेतुज्ञानादेवा इति प्रसिद्धः कथं संशयस्तत्राह पुरेति सृष्टिकाले पि शब्दादयेवं संशयस्तु प्रसिद्ध इति गम्य
 तेतैः श्रुतमपि दुर्ज्ञेयमिहाह नहीति तत्र हेतुमाह यत इति ननु नाणुपरिमाणत्वं च मणुशमात आह स्रष्टु इति दुर्विज्ञे
 य इत्यर्थपूर्व सुविज्ञेयमिति वस्तुतः न निर्देश इहाह स्रष्टु नेति पुलिं गनिर्देशः अत इति आप्तानादिसर्थः असंदिग्धक
 लं पशुपुत्रादि उपशब्दं निर्वृतं तत्र दृष्टांतमाह यमर्त्तमि वेति तत्र मर्त्तं च न दाता च मर्त्तः प्रतिगृहीता उपदेशो नी
 यतादियनंतरं तमुपदिशेति शेषोऽष्टकं ननु पंडितैरुपदेशनीयत्वेन पंडितास्तं तितत्रयाहिस त आह त्वेति

धर्मस्यात्मास्थस्य न लभ्य इति कथं मन्विष्यतां तत्राह विषयमात्रेण पीतियद्यपि लोके घमादव्यवस्थविदस्संति तथापि
यमस्य सन्निहितत्वादव्यवस्थमनमाशंकौवमुक्तं पतस्य कश्चिदपि तुल्ये वशे न्योनेत्यन्वयः। तापर्यार्थमाहा
नित्येति। शिष्याप्यसम्यक् शोधिताय विद्या देयेत्यन्विष्यते लयमस्य पुनरुक्तिरित्याहैवमिष्यादिना बहाने
तिहस्यादिष्यन्वेति हस्तिचेति ज्ञायेकवचनं। हिरण्यं प्रियव्यायतनशब्दात्जनपदरक्षणोलक्षणयावृत्ते
तदसाहसं डलेति चत्वारिंशद्योजनमिते देशे संस्थाजः कर्म साम्राज्यं जनपदरक्षणमित्यर्थः। धारणकर्मदो
यतिशिशिमितींद्रियपात्रादिभूयजीवनस्याप्रयोजनत्वादाह समग्रैति समयास्संपूर्णोऽविकला इति या
वत्जीवितुं यावदिच्छसितावद्धारयेत्यन्वयः। सद्यमिष्याधिकोपलक्षणार्थप्रथमोपि शब्दः। पुत्रादिसमुच्च
यार्थः द्वितीयो वरसमुच्चयार्थः अथ पुत्रव्यनादीनामेकैकपरत्वेनोपन्यस्य समुच्चितमिदानीमुपन्यस्यति
किंचित्तैश्च नूतनमधिकं हिरण्यं स्वमादियस्य तत्राच शब्दार्थमाह सहेति क्रियापदानुषंगमाह नृणां चेति नवन
क्रियायाः कर्तारमध्याहरति। सहेति। असत्तु वीतिधातोर्लोदमध्यमेकवचनांतस्य निपात एचि इति दिव्यानां दि
विभावोदित्याः इतोर्वीकिकल्पवृक्षकामधेनादयस्तेषां मानुषाणामनुष्यसंबन्धिनामनुषाः स्रक् दनादयस्ते
षांच कामाहं कामयोग्यमित्यर्थः नचकृतकर्मणः पुंसि इष्टप्रदाने तव सामर्थ्यं कुत इत्याशङ्क्याह सप्रसंकल्य इ
ति हि यस्मादहं देवो मिति हतज्ञानैश्वर्येन जीवलवानूतस्मात्ससंकल्पस्तस्मात्सामर्थ्यं यमस्येत्यर्थः कामा इत्य

प्रभूतमिव

॥१०॥

॥१०॥

नित्यावतृषः ध्यानं निर्वर्तयति यत्नेन करोति स इत्यन्वयः पाशशब्दे वच्यं कृतगुणयोगादधर्मोक्षनसिध्यत इत्याहाय
मैस्यादिना कस्मादियपेक्षाया माह शरीरतिरागादिरहिताभूत्वा पहाय वै शत्रुपद इति शेषः किं भूयसे चेत्ताया
मपेक्षितं पूरयति विराडिति उक्तमुपसंहरति पक्ष इति स्वर्गः स्वर्गसाधनं इत्यर्थः। द्वितीयेन वरेणायमपि वृत्तवान्
स्येते गिर्विशेषेण रुक्म इत्यन्वयः कौनरुक्मं परिहरत्युक्तं इति इदमप्युक्तोपसंहार इत्याह किंचेति ननु प्रार्थनामंत
रणस्वयमेव प्रेरणामनुचितमित्यत आहादत इति तृतीयो वर इति शेषः पितुस्सोमनस्य मारस्य स्वर्गलोकापयंतं
यद्वरदयं सूचितं संसाररूपमेकैकं कौटुप्रतिपाद्यमास न्याशेषितं तन्नित्यं कंचासत्तानमिष्यध्याशेषापवादने
नपूर्वोत्तरं यथोस्संबंधमाह एतावद्धीति यस्माद्वरदयसूचितं पितापुत्रस्नेहादियद्वस्तेतावदेवावगतव्यमित्यन्व
यः हि शब्दवकारार्थः विधिप्रतिषेधार्थेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थेन मंत्रब्राह्मणेनोपनिषद्यतिरिक्तेनावगतव्यं रवकाइ
व्यवस्थमाह नास्तेति आत्मतत्त्वविषयं यथाथाप्यविषयं विज्ञानं एव मारोपं प्रदर्शयतस्य स्वरूपहेतुफलैरनुवाद
पूर्वकमपवादमाह त इति यतो निवृत्त्यविषयत्वं कर्मकांडस्यातदर्थः विध्यर्थः प्रवृत्तिनिषेधार्थः निवृत्तिरिति
पयस्येत्यनेन प्रमाणापन्यासः स्वरूपमाहात्म्यमिच्छेति आदिशब्देन प्रमाच प्रमेयादिसंग्रहः हेतुमाह स्वा
भाविकस्येति। स्वाभावित्वस्य व्याख्याज्ञानस्येति तस्यानर्थहेतुत्वं स्पष्टयति संसारजीवस्येति तस्मादिपरितं

कश्यप

यं
1190

मस्तु इत्याह अत इति दृढवै शग्यार्थं पूर्वोक्तं सर्वे निंदनीयमिह्याह किंचेति प्रभूते नाधिकेन तर्पणीयः प्रीतनीयः
ननु वित्तं चेत्तु पिकरे न वद्वेवमिति चेन्नैसाह न हीति हि शाब्देन तत्पिकरता भावः लोके प्रसिद्ध इति ध्यायते अ
र्थानामाज्ञेने दुःखमिति न्यायात् किंचातु पिकरे वित्ते देहैव नास्यथापि नामास्तुतथापि वरं विनैवलस्याम
ह इत्याह यदि नापेति तां वयं दृष्टवं तश्चेद्विन्नं लक्ष्यामहे प्राप्यामह इत्यन्वयः वित्ते न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति
वित्तपीति याप्येय मस्य स्थानं याम्यंतस्मिन् स्थित्वेति शेषः ई शिष्यसीति परस्मैपदं चंदसमिह्याह ई शिष्य
स इति प्रभुदिति पुण्यपापवतां निया मकस्याः या वक्ता लं प्रभुः स्यास्ता वक्ता लं वद शं नेने जी विष्याम इत्यन्वयः
वद शं नेने वद सर्वं लक्ष्यामहे किमतत्र यासमे सत्वसमीपं प्राप्य संभाषणादिकं कृत्वेति के मुतिक न्याये मनोसंनिधा
याह क इति हि शाब्देन देवता समागमादिना नीसित प्राप्तिः भुति स्मृति लोक सिद्धेय च्यते अन्य इति धनायुषोवि
शेषणं किंतं वेक्षितं तदाह वर इति किंतदाह यदीति किंचोक्तं पुरुषार्थलो जे सं भवसु धर्मं कामयमानो मूर्ख
एव स्यात्ततो मम सकव वर इत्याह यतश्चा जीर्यतामिह्यादिना सकाशं निकटं तेनो विना दिभ्यः देवैश्चो वा प्रयोजनोत
रंप्राप्त्यमित्यन्वयः ननु सर्वे किमिति न प्रार्थयंते विनादि दोषं प्रयं त इत्या शं क्या विवेकिना तेषां विवेकिनाम
मन प्रार्थने साह प्रज्ञान न्निति तेभ्य प्राप्त्वं प्रयोजनं प्रज्ञान न्नित्यन्वयः एवम विवेकी वदुतीत इत्यन्वयः प्र
ज्ञानं न प्रज्ञान मुपलभमानः कृतदास्तु इत्यन्वयं मनसि निधाय पाठांतरं व्याचष्टे स्मिन् दृशति नन्वधिकतर
यो

1191

उ

पुरुषार्थानवगमेतेषु पुत्रादिष्वस्वात्स्यादिया शं क्या पेक्षितं पूरयति त इति दुष्प्रापमपीतरज नैविति शेषः दुष्प्रापमपि
अधिकतरं पुरुषार्थं प्रापयिषुः कृतदास्तु भवेदित्यन्वयः तास्यार्थं माहन कश्चिदिति तत्र हेतुमाह सर्व इति बुभूषति
नविमिच्छति इत्युता प्रबंधेने क्लृप्त्यप्रयोजनमाह तस्मादिति यस्मादहं विवेकादिमान तस्मादित्यर्थः वर्णः जीति किं
शरतिः प्रमोदस्तस्य सुखं निरूपयन् यथा वदुसा तैश्चित्तिना शौचि चारयन्नित्यन्वयः अतिदीर्घं बहु संवसरपरीप्ति
तेजिवित्तं जीवने प्राणधारणे यतो जीविते प्याशापगतातो मम प्रलोभनं विहाये प्रार्थितं वरं प्रदेहं साहा त इति परलो
कविषये स्तिनास्ति येवं प्रकारं यस्मिन् विचि किं स न विचि किं स तितस्यास्मनो निर्णयविज्ञानं यन्महत्प्रयोजननि
मित्तं मोक्षार्थं तद्गृहीत्यन्वयः नचिकेतसं विषयीकृत्या न्यस्याप्याधिकारनिर्णयार्थं संवादरहितं श्रुतेन च नमि
त्याह किं बहुनेत्यादिना इति कथं पुनिषद्वापि विवरणं प्रथमा बली समासा ॥ ५० ॥ अभ्युदयनिश्रेयसविभाग
प्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च केवल विद्यार्थितया शिष्यप्रथमं स्तोत इत्याह एति शोति अवगम्यत
स्मिन्निति शेषः एतन्नेन प्रयसस्स काशदित्यर्थः निश्रेयसं मोक्षस्तत्साधनं तज्ज्ञानमत्र निश्रेयसं तथेति य
थाश्रेयः एतत्कृतं यथेयं प्रियैरमय्युदयसाधनं ज्योतिषो माय न्यदित्यन्वयः निश्रेयसं योजने यथोक्तं नि
प्रयोजने अधिकृतमिसस्य वि शेषणं वर्णं श्रमादीत्यादिपदेन वयो वस्थादिपदग्रहः वर्णं विशिष्टस्याधिकारो
त्यलो ब्रह्मसातिसवेन यजेतत्यादिशास्त्रे प्रमाणं आश्रमविशिष्टस्याधिकारगृहस्थस्स दृशी भार्यामुपे

यादिसादिवयोविशिष्टस्याधिकारेजातपुत्रकस्यकेशोम्रीनादधीतेत्यादिअवस्थाविशिष्टस्याधिकारेचिकित्सितव्या
 ध्वेत्वांप्रवेशेवेत्याप्रेदिमासांविश्वंनइतिधात्रथमादापव्याचक्षेसिनीतइतिननुविद्याविद्यायोःकथंबंधकत
 मिसतआहताभ्यामिति सर्वकर्मणिबलश्रमादिविशिष्टाधिकृतोविद्यायांसाधनचतुष्टयसंपन्नताभ्यांप्रयुज्य
 तेव्रयेतेतपोःप्रेरकत्वंवाकथमिसाशंक्याहासकतव्यतयेतिआमनिविद्याविद्यायोःकर्तव्यताकृतिसाध्यतातयाविधि
 स्तद्विषयज्ञानेनेसर्थःननुबंधकर्तव्यताज्ञानदशविद्याविद्याभ्यांपुरुषःप्रेर्यतइत्युक्तंविद्येविशेषकर्तव्यताबोधि
 साहसामान्यतस्सिद्धेकेनचिकर्तव्यताज्ञानेतस्यातदेवनास्तीसाशंक्याहप्रेयःश्रेयसोदिस्यभ्युदयाधिप्रेयसि
 कर्मस्यप्रवृत्ताथीश्रेयसिमोक्षसाधनेप्रवर्ततइतिथथासंख्यमन्त्रयःएवंचफलकामनयासामान्यतस्तसाध
 नंकार्यमितिज्ञानप्रभूदितिभावःहिशब्दःप्रसिद्धिद्योतकःयथोत्तरत्रान्वेतिहियास्मासापान्येनकामनयाकर्त
 व्यताज्ञानेसिद्धमतइत्युपसंहारेणान्वयःश्रेयसोप्रेयसेचकर्तव्येविद्याविद्येतयोर्भावःकर्तव्यतातयेसर्थःताभ्यावि
 द्याविद्याभ्यांननुकर्मणोत्तमादिहेतुतेनबंधकत्वेपिविद्यायास्तन्निवर्तकत्वात्कथंबंधकत्वमितिचेत्कर्मणोत्तमा
 दिहेतुत्वेनालाचैनचविद्यायाबंधकत्वमितिभावःतयोरन्यतरस्यानान्यतरपरिग्रहेहेतुमाहतेयद्यपीति तथापि
 विरुद्धतत्रहेतुविद्येति यस्मादर्थेयस्माद्विद्याविद्येविरुद्धतस्मादन्यतरपरिसंगेनानुमशक्यत्वादिसंबन्धःन
 चेकेनैकापरेणपराकर्तुंशक्येसतआहेकेनेतिननुकर्मणानुष्ठानुंशक्येसतआहसहेतिहेतुमुपन्यस्यादश

१२०
 इति

॥१२॥
 शत

१ ननु कूलानभोग्या इत्याशंक्याहरमयेति ननु पुरुषरमयितृत्वं भूलोकस्त्वानामपीत्या ॥१

स्य आख्या प्रार्थनीया इति दिवि न वाः पुरुषांशंक्य भौमस्त्रीवैलक्षण्यामाह सहेत्यादिना तूर्ये वायु विशेषवादि त्रं
 हस्तवाद्यो ननु देव प्रासादादिदृशा अपि प्रापणीया इत्यत आह स्मदादिति आर्त्तपूर्वोक्ताभिः आत्मनं परिचारय स्वे
 सन्वयः तास्यैव माह पादेति मरणादस्य तस्यैव निप्रश्ने लक्षणा मन्त्रिप्रेसाह मरणा संबन्धमिति काव्यं दंतपरिदो
 रूपं प्रश्नं मानु प्राक्षीः माकारि रित्यर्थः मानु प्रयोगस्यार्थमाह मैवमिति सर्वतो विरक्तस्य शमादिमतोत्ता नाधिकार इ
 य साख्याधिक्या सूचं भुत रमवतारयति मृत्युनेति एवं पुत्रादिना प्रकारेण त्रयाय मेनोपन्यस्तानामुदाहृतानां येषां भ
 वनं सदिष्टमानमेव तदसन्वयः अपि च न ते पुरुषोपकोरिण इति निंदायामतिशयमाह किंचेत्यादिना अपक्षय
 नाशं कुर्वति कइस पेक्षाया माह अप्सरः प्रभृतय इति हि शब्देने प्रसूक्षानुमानाभ्यां विषयात्तोते जः क्षपयितृत्वं प्र
 क्षिप्तं बध्नायते अथवा हियस्मादप्सरः प्रभृतयः क्षपयति तस्मादेतेनार्थे वेद्युत्तरा न्वयः तत्र पूर्वोक्तते जः क्षपयि
 तृत्वं मुपलक्षणीकृत्य हेतुमाह चर्मैति धर्म इष्टा पूर्तकिः कीये शरीरसामर्थ्यं प्रसाशास्त्रार्थवगाहनशक्तिः
 तेजः प्रागल्भ्यमाता वादीति यशः कीर्तिः ननु बयो कंसस तथापि चिरजीवने विषयो पन्नोगः पुरुषार्थ इत्याशं
 क्यतत्रापि दोषं भृति साहयं चापीति चकाराधिकारो विषयदोषस्य मुख्यार्थोदितसिद्धातुमिच्छेत् सिद्ध
 तिस्थापिशब्दोपेक्षितं पूरयित्वा क्रियापदमव्याहरति भृतिवति सर्वशब्दप्रयोगादिरण्यगर्भो युगं सते सवो
 मुप्यांतत्रांतर्भावात्पवकारव्याति के मुतिकन्यायमाह किमुतेति जीविकायतनं कंजाता अतस्तदधीनविषयभो

लभं

यदिति हि वाच्यं: खंडसि प्रादुर्भावहितान्नया नयेनाह। निवृत्तिरिति तत्र हेतुमाह प्रेयस इति कर्तृपदं साकोक्षमा
 ह को सावितियसदा व्याहारेण प्रेय इति व्याचष्टे। स्थितिं तु वाच्ये बुद्धिर्महलक्षणार्थः अन्यबुद्धिरन्या संसृता
 बुद्धिर्यस्य सः प्रेय इव वृत्तीत इत्यत्र हेतुमाह विवेके त्रियोगस्य प्राप्तस्य मोक्षो रक्षतां तन्निमित्तं तदाह अस्ति चेत्त्यादि
 शब्देन द्विधा विपरिग्रहः उपचयो बुद्धिः तल्लक्षणं निमित्तं तत्स्वरूपं निमित्तं प्रेय इति वाच्यं माह पश्चिन्नं त्रिभुवनं
 प्रेयशब्दः फलपरः पुत्रादीनां गोणल्यसोपि यत्प्रियरूपान् प्रियं रूपं तेजयते ये स्तेषां प्रचलितं लक्षणं
 नूतदादि स्वरूपान् चितयन्ति सस्यापेक्षितं पूरयति तेषां पितृवृत्तय मोक्षे स्तास्यै दर्शयत्याह इत्यनेन हि
 व्यस्तुतिः कृता मूढजनैषु प्रवृत्ता मूढजनप्रवृत्तातो यन्नप्रायां धनप्रचुरा मिसर्थः सुतो मार्गं बहुशब्दस्य त्रि
 लेन पर्यवसानमिह आह नेकेति इति पो न रुक्ष्यमाशं का दूरमेतदिति वाक्यस्य व्याख्या शंका माह तयोदिति वि
 शेषेन न दृश्यत इति आरूपपरिहारमवतारयति यत इति दूरमित्यस्य व्याख्या दूरेण त्यादि अंतरेण भेदेन एते वक्ष्य
 मातो परस्य रभि चत्ते हेतुमाह विवेकेति तत्र दृष्टांतस्तम इति सुल्लोपश्चां दस इत्याह विषया विनिर्दिष्टं फलैव
 व्याचष्टे ससारं तिसंसारहेतुरविद्या मोक्षहेतुविद्ये सा वाक्षा पूर्वकं व्याचष्टे केत इति वाक्यं कां दे प्रसिद्धा प्रयो
 विषया इति शब्देन वेदांतप्रसिद्धयर्थः परस्य रसमुच्यार्थश्च कारुः प्रयो मोक्षो विषयस्याध्ययस्यास्मात्तथा प्रसिद्धतात्
 त्रूपदमाह पठिते इति तत्र विद्याविषयो र्मथो किं मत्तो न्येन चिकेतु संज्ञानासिनेत्याह तामिति न चिकेत सो विद्या यो
 ग्यताया माकोक्षो पूर्वकमुत्तरवाक्यहेतुपरत्वेन व्याचष्टे क
 सादिसा

॥१३॥

दिना अविदुदुष्टिप्रलोभना विवेकिबुद्धिवशीकरणसमर्थाः काप्यांत इति कामाः प्रयो मार्गं तज्ज्ञानमार्गो न विच्छेदं
 कृतवंतो विच्छेदसंबंधं न कृतवंतः संबन्धविच्छेदे हेतुमाह। स्यात्सनात्सरः प्रचलितं कामेन अनितो भोगः सुखं
 तस्य वाच्छेदात् स्यात्सादनेन सादनं दारुणविच्छेदं कृतवंत इत्यन्यः तास्य माहान इति यतस्ते न वशीनीतो इत्यर्थः त
 नाजनं पात्रं योग्यमित्यर्थः विद्याभिनिवेशाया विद्याधिकारितो दर्शयति ये हि त्यादिना संसारभाजनं ससा
 रयोग्याः अंतरं कार्यकरणसंघातसारभूतो मध्यमो दे शस्तत्र तं मानास्तादास्याभिमानवतः चक्ष्यमानाः व
 च्यमानाः केदिसा कोक्ष्यामाह पुत्रेति पुत्रादि वृक्षा एव पाशशतानि तैरित्यर्थः अत एव स्वयं धीराः प्रज्ञावतः वया
 मेव तौ किं कप्रज्ञाशालिनः शास्त्रीयप्रज्ञाशालिन इति मन्यमाना इत्यर्थः कार्यकरणव्यभिमानशालिनां ग
 तिमाह इति यत इत्यमगताविति वाच्यं मादाय दं दं मातापदं व्याचष्टे कुदित्तामिह्यादिना नैकरूपास्त रायणा
 दिरूपो गतिमार्गमिच्छंतः प्रार्थयंतः अराशब्दे दुःखहेतुवस्तु पल्लक्षणार्थः शोभाया तु वेपथ्यमादिशब्देन मूनः पी
 डादिपरिग्रहः ते जेनिते दुःखे
 पक्षिणं चित्पतितः स्वर्गादिषु भ्रमंतीत्यर्थः अविनेकिनस्संसारवध्यदर्शिनः तत्र दृष्टांतमाह अनेवेति नयनसूत्रं
 नमाह विषम इति कंठकपाषाणदिगतीदिसहित इत्यर्थः यथा व्याहृति श्रुतिपेक्षा च छेदबहुव इति माह तमनर्थकं
 टकतो वने पंगुत्वे देहविशीर्णत्वादिरूपं मृच्छंति प्राप्नुवन्ति यथा तद्वृमं स विवेकिन इत्यन्यः पूर्वोक्तार्थहेतुत्वेना

३०

ला

॥ १४

यद्योक्तं चेत्यत्र तत्र वेद्यतः शब्दार्थमाह मूढत्वादिपरिकल्पने देहपतनादुर्ध्वसंयोगीयते गम्यत इति संपरायः अथ वा स
म्यका इदं सुपलं दत्तं परापरब्रह्मप्राप्तिके लोपादुर्विगमानंतरा मिसर्थः तत्रातिप्रयोजनपरपरब्रह्मप्राप्तिः प्रयो
जनं यस्य सत आर्षधनविशेषकारध्यानादिः शास्त्रियं प्रमादं कुर्वेत्त्याचष्टेति पुत्रादि साध्यप्रयोजने पुनर्बलं व्या
सक्तं ~~मनस्य~~ मनस्येति किं न्यथापीत्याह तथेति मूढमिति विज्ञातिरिक्तपुरुषार्थमप्यर्थं नूतदार्जनादौ व्या
सक्तचित्तमित्यर्थः अतएव तमसा ध्वजसाह तमस्य विवेकेनेत्यर्थः तं संबराचो न जातिस्त्वयः ननु इत्या सक्ततया
यैको न जाया परस्तु जातीत्याशंक्यै मुक्तिकन्यायेनाह न त्वयमेवेति लोके विविचि नष्टि न्येतीति शब्द उक्त परामर्श
मानीति विज्ञातृषु याभिमानवानित्यर्थः सकृदस्य न स्य पुनः पुनर्यमवश्यतो नुपपन्ने सत आह न निवेति प्रबंधः प्रका
ह ननु च मर्थकामेषु सर्वेष्वलोक आसक्तश्चोद्विधाधिकारितो आवा दुपानिषदो व्यर्थतेत्याशंकाह प्रायेणो मुस्तिति
गतकामाद्या सक्त एव जन इत्यर्थः हि शब्दः प्रसिद्धार्थकः यस्मिन्नेकजन्मा जितसुकृतप्रसादा सादित भुङ्क्ते बुद्धिः क
मादिविमुक्तो विरतिशयपुरुषार्थब्रह्मप्रसक्तेन ज्ञानातिसहस्रेषु न चिकेतस्तदज्ञः कश्चिदेव अवतीत्याह य
यस्ति तत्र हेतुपरमुत्तरमाह यस्मादिति ननु प्रेयसंदेशाद्यसंनयर्थः श्रूयत इत्याशंकाह श्रवणार्थमिति तस्य
व्याख्या श्रोतुमपीत्यनेके श्रोतुमपीत्यनेकस्य संचयः अथ माशयः श्रवणस्य दृष्टफलत्वान्निर्विषयस्य च साक्षा
कारजनकत्वात् ज्ञानितस्यापि प्रतिभाप्रस्य पवद्वा तित्वादास विषयपृष्टव्य इति पूर्वोक्ताधिकारिभ्य इत्यर्थः न विदंतीत्ये
तद्हेतुपुर्वकं व्याचष्टे रभागिन इति तद्व्याचष्टे संस्कृतेति नियने मिति कै र संस्कृत आलोतः करणं येषां तेन चोक्ताः
केषां चिच्छो दुर्लभो येषां शाब्द दुर्लभ इत्याह अर्पवतो पीति अन्य इति २

११४११

वि

धि

सिद्धिहा व्याचष्टे यो रिति निव्यारे लोपश्चो अविद्या रूपं कर्म प्रयोहिते संचयः अपेक्षिता व्याहारेण सर्वनामं सा
वधारणमिति व्यायेनाह श्रेय एवेति शिवमानंदरूपविद्योपदानुः श्रेय इत्युक्ता तद्विपरीतस्यानर्थप्राप्तिरित्याह यस्ति
तितु शब्दो विद्योपातुर्वैलक्षण्यर्थः अदूरदशीत्यस्यास्या विमुद इत्यविवेकीत्यर्थः ननु कर्मकर्तुः फलस्यादिति शक
तेकस्मादिति न चो नही यत इत्युक्तमत आह पारमार्थिकादिति मोक्षादित्यर्थः ननु मोक्षस्त्वगीत्यन्यत आह मद्रस्यत
निसादिति विमूढमक्षरव्याख्यानेन दर्शयति को साविति उ एवोपादत्ते नुतिष्ठतीत्यर्थः इत्येतत्तदुपादत्त इत्यु
क्तेषावा नर्थस्तवानृतीत इत्यर्थः न च विकृतेन पुरुषे लोभे अविद्याविष्येकर्तुमन्वायते यदि तर्हि किमर्थं पुरुषो वा
हुल्येन श्रेय एव न गृह्णातीत्याशंकास्य दे अपि स्वाधीनेतया पिकलतस्माद्यनेतो मंदमतीनामशक्यमिलिते
इतरेयः श्रेयसी पुरुषमधिकृतं प्राप्नुत इत्याह यद्युमेत्यादिना पत इत्यापूर्वक इत्यागताविति व्यातो रूपमिह आह
इतद्वृत्तितस्य व्याख्या श्रुत इति तद्व्याचष्टे प्राप्नुत इति परस्परसमुच्चयार्थो च काश्चैवामि श्रव्योतको यत श्रेय प्रेयसो स्त्व
रूपतः फलतश्च विवेकाभावात् लोकप्रेय इवा इतेतो बुद्धिमान् हंसो यथो न ससका शास्त्री रं विविच्य भुङ्क्ते तथा प्रेय
ससका शास्त्रिविच्य श्रेयोतात्तातदेव साधने संसादनीयमिह तात इत्यादिना दुरुक्ता धर्ममिति कर्म तो चो न महांना
यासः फलमपि दुस्संवलितं विद्याप्राप्तावचय्यति रेकदृष्टानर्थे निवृत्तिरानंदावाप्त्यै व्याभाव इति विविचि विवे
चयति गुरुलाघवमित्यर्थः नियुक्तं दर्शयति धीर इति संस्कृतमतिरिति यावत् गुरुलाघवविचारस्य फलमाह

नशास्यतिल
व

यस्माच्छ्रोताश्रोताश्रुदुर्लभास्तस्मात्कश्चिदेवाधिकारीभवतीति पूर्वतान्वयः एवं श्रोतारं महिकु सर्वकारं महीकरे
ति किंचित्तेन केवलं श्रोतादुर्लभो वक्तव्यः अस्यात्मनः आश्रयं शब्दादुत्तवाचीति तत्सदृशं लक्षणे स्यात्तादुत्तवदे
वेति यथानेकेषु पदार्थेषु कश्चिदेव पदार्थ आश्रयं कर एवं वक्तव्येकश्चिदेव भवतीत्यर्थः वक्तुं दोर्लभ्यान्तरं श्रो
तृष्वनेकेषु लब्ध्यात्मानः कुशल एवं कश्चिदेव भवतीत्याह तथेति यथा वक्तुं दुर्लभं सत्येति सार्थः कुशल एवं युक्तं
नुभवसमर्थं एव तत्र हेतुमाह यस्मादिति पुनः साक्षात्कृतं तत्र सत्त्वेनाचार्येणानुशिष्ये वेदांते किञ्चित् सन्तुता
न साक्षात्कारवान् कश्चिदेव भवति यस्मात्तस्मात्कश्चिदेवात्मनो लब्धे सन्त्यः ननु वाक्यार्थं युक्तं मताया चोपेता
नुशिष्याधिकारी स्वाधिकार सामर्थ्याच्च भविष्यतीति शङ्कते कस्मादिति श्रोत्रियं ब्रह्म निष्पत्तिं भ्रुसं तरेयुस
नियतिरेके ~~...~~ एव निष्ठाया आचार्यविशिष्यत्वेन श्रुतत्वात्तादृशं चार्थं क्त्वा साक्षात्तुं लब्धुं च शक्य
इत्याह न नरेहोत्यादिनामनुष्येण मनुष्यतामिमानवताः त एवास्माकं वरपदार्थमाह हीनेनेति प्राकृतबुद्धिना प्र
कृतेषु पश्चाद्विषयिमानरूपा बुद्धिर्यस्य सः प्राकृतबुद्धिस्तेनेत्यर्थः एषः सिये यमियादिनेति शेषः तत्र हेतुमा
ह यस्मादिति श्रुत्यवदियति दिक्कदिकिरस्तीति चिंयमानस्ते नीस्तीति चिंयमानो स्तीति पक्षे सांख्यव्यतिदि
क्ते कर्तो भुङ्क्ते इति ते रकर्तो भुङ्क्ते इति वेदांतिभिश्च स एव ब्रह्माभिन्न इति चिंयमानो यस्मात्तस्माद्विप्रतिपत्तिम
ताद्युपदिष्टो यौन लब्धुं शक्य इति भावः केनाचार्येणोक्ताज्ञातव्य इति पक्षे कथंमिति प्रतिपाद्य ब्रह्मासमूतेन जी
वन्मुक्तेन शिष्यबुद्धिपतिपाकप्रेरणावताद्युपदिष्टा

परिष्ठा

ह

इत्याह तत्र तत्र पूर्वश्राव्यविमाणात् अणुतोऽततोपि वरे क्षतां अ-युस्तार्किकः उहति हि प्रसिद्धमेतत्ततोपीति पूर्ववत् ननु
कश्चित् तार्किका यणाः परिमाणस्य निष्ठावेत्येतीति नेत्याह न हीति कुतस्तर्कः कुतर्कः उत्तरे क्षामात्र निबन्धन तस्य निष्ठा
कश्चित् शिष्ये पदिसमाप्तिः काचिदपि न विद्यत इत्यर्थः फलितमाह त इति यतस्तर्कानधीना अत इत्यर्थः अन
नाष्ट भुङ्क्ते शिना प्रोक्त आत्मनि विषये आगमप्रतिपाद्यात्तरति शोक मास विदि यागमेन फलवत्तेन प्रतिपाद्या
येयं प्रतिपत्तिरुपातर्क एव प्रापणीयानपरितोयेत्यर्थः पुनर्नानाग्रहणमन्वयार्थे अथोत्तरमाह न पुनेतयेति न हा
तथा न बाधनीया वाशब्दः पक्षोत्तरं ~~...~~ योतीप्रथमयक्षे ह्यास विषयाप्रतिर्नतके एतन्न निषेय
र्थः ~~...~~ द्वितीये कुतर्को दिना गमजनिता ~~...~~ मतिः नवायनी येत्यर्थः न चागमानु कूलतर्क
स्यापि निषेधस्यादिशां कुतर्कस्येव निषेध इत्यां तार्किक इति यत्किंचिदेव कथयतीत्यन्वयः यत्किंचिच्च
सगति न स्य तदस्त्वृत्तादिके तदपि प्रमाणमूलमिति चेन्नेत्याह स्व बुद्धिपरिकल्पित मिते तत्र हेतु रनाम तद इ ग
त हि यस्मादागमार्थेन निषिद्धा तार्किकः तस्मात्स्व बुद्धि परिकल्पितमेव यत्किंचिदथयति इत्यन्वयः अथ यद
र्शनाचार्येणोपदिष्ट आत्मज्ञातुं शक्य इत्युक्ते मर्थे श्रुतिनिर्गमयतीत्याह त इवेति यतस्तर्कजन्या न भवतीत्यत
इत्यर्थः कस्मादनेने सपेक्षया पूरयति तार्किकादिति प्रोक्ता प्रकवेतोक्तापदिष्टे सार्थः सुज्ञानाय साक्षात्कारा
य प्रवृत्तमेति संबोधनं न चिकेतसः आकांक्षा पूर्वकमुत्तरवाक्यमवतारयति कापुनरिति मतेरुत्तरक्षते प्राप्य
माणत्वात् प्राप्तवानसीति निर्देशः वरप्रदानस्याभिप्रायादिप्राप्तिपथं तत्तादृशीति निर्देशः अवितथं परमार्थ
आविषयो यस्याः ज्ञातया अनुकंपयन् दया कुर्वन्ति सार्थः न चिकेत स मनुकंपयन् प्रेक्षमाणः ज्ञातुं तय आह

नशास्यतिल
व

॥ १६ ॥

विहिरण्यगर्भपदंगम्यत इति युसया विस्तीर्ण गतिरित्युच्यते त्रिंशत्तुल्यनेनेति स्थितिस्तो कस्ये स वे क्षा पा माहात्म्ये
हेनचिकेत इति संबोध्य नमस्तस्मात् क्षीयितुं न दृष्टं किं सक्तवानसी स वे क्षा यां प्राक्त हि रण्यगर्भपर्यंत संसा
रभोग जातमिहाह सर्वमेतदिति उपक्रांतं तत्र प्रशंसामुपसंहरस्यते इति यश्च त्रयोदशव्यतिरिक्त आत्मा पृष्ट
स्तस्यैव परमार्थस्वरूपविज्ञानं स निदान संसारनिवर्तकं परमानंदप्राप्ति साधनमतः परं श्रेयस्साधनं च
यं अनास्तीति पृष्टं स्पष्टं नः प्रशंसया च प्रष्टारं प्रशंसते यत्तु ता तु मिथु सीत्यादिना यमात्मानं ता तु मिथु
सितमिथु च यः यंचतमिर्तिक चि प्राठः दुःखेनेति असंतायास्ते सार्थः तदुक्तं कश्चिन्मावेति तस्मात् तदिति तत्र हे
तुमाहाति सूक्ष्मादिति मिति परमसूक्ष्मा काशोदेरपि कारणत्वादिति सूक्ष्ममतो दुर्दर्शमित्यर्थः गूढमनु
प्रविष्टमित्यस्य तासार्थं माह प्राकृतं तद्विषया इति कादयः न च नंताया मविस्तारस्य न बुद्धौ स्थितत्वा मिया कां
क्याह तत्रेति बुद्ध्या विसर्गः अनर्थाः रागद्वेषादयः ते संकटे संताया सजनके कार्यकरण संघात इत्यर्थः गूढम
नु प्रविष्टं गुहादितुं गं हरेषु हेतुस्तदुर्दर्शं हेतु रित्याह यत एवमिहादिना यतो गूढरेष्ठो त इत्यर्थः पु
नरातनं सदीतनमित्यर्थः अचिगमेनेति प्राप्तेत्यर्थः पीरः अध्यात्मयोगेन देवमात्मानं मत्ताहर्वशो को जहातीत्य
च यः हर्वशो कोपलक्षित संसारनिवृत्तो हेतुमाहात्म्येन इति स्वाकृष्य प्रयुक्तं सुखादिपरोक्तं प्रयुक्तं स्वा
पकृष्य प्रयुक्तं दुःखादिपरोक्तं प्रयुक्तं सुखादितयो रभावे पगच्छत इत्यर्थः अत्र पीरो बुद्धिमानिति श्रव
णपनन सत्तमुच्यते अध्यात्मयोगाद्वा ननिदिध्यासनमुच्यते मत्वेति साक्षात्कार उच्यते आत्मतत्त्वज्ञान

सप्तनिदानसंज्ञा ~~सप्तनिदानसंज्ञा~~ सारनिवर्तकत्वं मादार्श्यात् न दावापि साधनतामाह किं वेति वक्ष्यामीति ननु
 यतः सारं योति द्रष्टुं स्वाधीनं श्रवणं यावत्तयसाचार्यप्रसादादिति अथवाचार्यप्रसादासंपदि गृहेति योजना
 आत्मभावेन परिगृह्येति मननेन ब्रह्मत्वं भुतं प्रसंगात्तेन निश्चिद्येत्यर्थः प्रायेण मनुष्यादिकास्त्वाध्यात्मस्य
 तिमर्त्यग्रहणं तत्त्वज्ञानस्योत्तमं धर्मत्वमाह धर्मादिति कस्मिन् धर्मकत्वे संपेक्षायामाह शरीरादेरिति यत्क
 रणं निदिध्यासनं प्राप्तिस्साक्षात्कारः मोदनीयमात्मानं लब्ध्वा सविदो मोदत इत्यनेनानंदावाप्तिरुक्ता एव
 वस्तुप्रशंसोक्त्या प्रष्टारं प्रशंसतीत्याह देवमित्यादिना तदितितस्मादित्यर्थे यस्मादिदोन्साक्षात्कारान्निर
 तिज्ञायानंदं ब्रह्म प्राप्नोति तस्मादित्यर्थः एवं विधायिनि निरतिज्ञायानंदस्वरूपमित्यर्थः ब्रह्मैव संप्रसन्नं ब्रह्म
 द्यौर्भवन्नं गृहं प्राप्य स्थानमित्यर्थः अग्निमुखीभूतमिति प्रसन्नमित्यर्थः यमेवैष इति श्रुतेः पदार्थमु
 क्तानास्यार्थोपाह मोक्षार्हमिति यद्यादौष्टस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः पारमार्थिकस्वरूपज्ञानमेव
 श्रेयसाधनं तर्हि देवब्रह्मिनि न चिकेत आह यद्यहं योग्य इत्यादिना त एव वरदानव्यतिरेकेणापूर्वकं
 प्रभृतिना शंक्नीयं यद्येयं प्रेत इत्यादिना पृष्टस्यैव देहव्यतिरिक्तस्यात्मनो याथास्य प्रभोयं पृष्ट
 स्य वस्तुनर्तुं कारोपासनादिरूपविशेषतां तं ज्ञानसाधनं वक्तुमित्यर्थः सांप्रति यदि प्रसन्नं आ
 सिमसुतं देहं च यत्किंतदित्यपेक्षायामाहान्यत्रेत्यादिना धर्मत्वेन प्रसिद्धं चेत्तदेव दानादेरधर्मत्वख्या

ब्रह्म

तत्समुद्र

पनायशास्त्रीयदिति विशेषणानुधर्मोनुष्ठा नाद्यदि सुकेतस्तत्तत्कारकं वात्मा स्यादिसांशं व्यर्थं ग्रहणस्य
पलक्षणेन न शेष इत्याह तत्तत्कारकं नाधर्मोनुष्ठा नाद्यदि स चाप्युपलक्षणे तुल्यमन्यत्रेयमिति व्यर्थः कार्यकारणपरि
उदक्काकादप्यन्यदिसाह किंचेति प्रथमश्चकारो तिकातवस्तुन्येयमिति व्यर्थः अविषयतश्च काकादीसुवर्तते द्विती
यश्चकारो अविषयकाल इति नवस्तुन्यतः समुच्चयार्थो वर्तमानकालो न्यतः सति नवस्तुन्यतः समुच्चयोपलक्षणे व्यर्थः पदार्थमु
क्त्वा कार्यमाह कालेति शक्तिरित्याचष्टे सर्वे सुतरमावतारयते इति नवस्तुन्यतः समुच्चयोपलक्षणे व्यर्थः सर्वव्यापित्वे
कदेशात्पनिषदुच्यते ततोपनिषदमिसादिभुसासाक्षात्ज्ञानसाधनत्वेन विनियुक्तः। गमनीयमिति प्राप्तमिस्यर्थः अविगमनेन
विप्रतिषेधेनेककंठेनेत्यर्थः तपोसिद्धिर्मात्तानुक्रमेणानुविदारेणाज्ञानसाधनत्वात्प्रमाणत्वाभावाददंतीत्येतदनुपपन्नमिसा
शंकावदंतिरत्रलक्षणायेत्याह यस्याप्यर्थो नीत्येतदिति गुरुकुलवासलक्षणा मिति नेष्टिकब्रह्मचर्यमिस्यर्थः अन्यद्वितींद्रविरोचनारण्या
विकारिहितब्रह्मविद्यांगब्रह्मचर्यमिस्यर्थः मंदाधिकारितो ब्रह्मविद्यासंवेदनसंस्फुरति तदोकारमवलंब्योकारवाच्यं सत्प्रधानमायावद्विज्ञानोकारो
पाधिकं ब्रह्महिमस्मीतिव्यापेदिस्यर्थः यदितत्राद्यसमर्थस्तर्हि प्रणवेब्रह्मदृष्टिकुर्यादिसाहो शब्दप्रतीकं चेति तत्राविचारानधिकृता
नोविधायतस्तत्तदशेषोकारंस्तौतीत्याह तदिति तत्रैकाशे ब्रह्मवाचको ब्रह्मप्रतीको तदिस्यर्थः। एतदक्षरमपरं ब्रह्मैवेत्य
न्ययहीदयमते इत्यर्थः एतदक्षरं परं ब्रह्मैवाचकारः परापरासकलमुच्चयार्थः हिदयार्थस्तु यतितयो हीति हिवाच्योवाचकत्वं
समुच्चयार्थः अथवा प्रतीकपदेनैव वाचकत्वं मुपलक्ष्य वेदांतेषु प्रणवस्य वाचकत्वं प्रतीकत्वं प्रसिध्यर्थं यावत्प्रमाणवत्त्वं

सः

॥१८॥

॥१८॥

व्याचष्टेति हि शब्दो भवतीत्यत्र चेति पतदक्षरमुपस्य परमपरब्रह्मेति तासौ पास्योधिकारी यस्य परमपरं वेद्यं तद्व
 ति हीत्यर्थः। ननु परापरोपासनयोस्तप्राप्तिः फलमित्युक्तं चेत्सम्मानं व्यर्थं मिसा शंकोपासनादयस्य फलविभागमाह प
 रं चेति परं चेत्तदालंबनत्वेनोपास्यं कृतमिति वातदाता तस्य सप्राप्तं तदालंबनत्वेन सव्यमपरं चेत्त
 दा प्राप्तव्यमेवेत्यध्याहावेता योऽयं अथ वातदालंबनत्वेन स्थितं परं चेदिच्छति तदा तदा तस्य भवत्परं चेत्तदालंबनत्वेन स्थि
 तमिच्छति तदा तदा प्राप्तव्यमेव भवतीत्यन्वयः यत इति परापरप्राप्तिसाधनत्वादित्यर्थः। एवमुक्तं प्रकारेण एतच्छेष्टमि
 त्यन्वयः केषामध्यस्यैव श्रूयामाह ब्रह्म प्राप्यालंबनानामिति गाप्यादीनां मध्यस्यर्थः परशब्दोपरस्याप्युपलक्षणा
 इत्याह परं चेति तत्र हेतुमाह परापरेति ब्रह्मेव लोको ब्रह्मलोकः तस्मिन् महीयते पूज्यो भवतीत्यर्थमाह परस्मिन्निष्ठा
 दिना साधनं हि नायोपदेशो नर्थक इति मत्तामंदमध्यमाधिकारभेदेनोक्त्यापकृष्टसाधनमन्त्रियायां ते यस्व
 रूपं च तदाभिधाना योपक्रमत इत्याह न्यत्र धर्मादि सादिनेति परमार्थतः सर्वधर्मविनिर्मुक्तस्योपाधि मंतर्भा
 मंदमध्यमप्रातिपञ्चनप्रत्यालंबनत्वेन प्रतीकत्वेनाकारो निर्दिष्ट इत्यर्थः अपरस्य च ब्रह्मण आलंबनत्वेन प्रती
 कत्वेन योकारो निर्दिष्ट इत्यन्वयः अथ साधननिरूपणानंतरं इदानीमिति प्राप्तावसरं मुच्यते तस्यैव सुपासना
 र्थस्योपाधिकस्यैव चैका शालंबनस्योकारोपाधिकस्यात्मन इत्यर्थः सा
 दादि सुपाशानंतरं भवेत्यर्थः निर्दिष्टारथिषया निर्व्यौरवितुमिच्छया इदमुक्तं ननु यद्यन्यत्र धर्मादि सादि
 ना चैव सोत्तरं तद्वत्तत्प्रभस्य किमु तत्र न चेदेवमिति चेद्भिन्नात्मनो रेको तैरसा संभवादि तच्चेन्नात्मनेदासिद्धि

इ

मा

यदि परमात्मनः सकाशात् जीवो सिद्धस्तर्हि परमात्मप्रभृत्स्य न जायते इत्युक्तं न स्यात् तज्ज्ञानादिसंबन्धस्य परमात्मन्यप्रसंगात्तयो
 रेको जीवांशप्रसक्तिमादाय निषेध उपपद्यते इति तयोरेकमेवोक्तं तस्मै भावः न च योपिविकारास्सन्ति ते किमिति प्रथमं न
 निषेधो न इति तत्राहो **म**तिमत इत्यादिना अनित्यस्य विनाशिन इत्यर्थः विक्रियास्संतीति शेषः प्रथमं ज्ञानमविनाशकं क्षणे
 विक्रियेन जायते म्रियते वेति इहास्मिन् प्रतिषिध्येते इत्यन्वयः प्रथमं प्रतिषेधे प्रयोजनं माह सर्वेति क्रमेणोति इष्टं मेधा
 वीर्येन गुणगुणसंबन्धे प्राप्तौ प्रसाहोपरितुष्टेति न बभूवेत्यन्वयः न बभूवेत्यत्र हेतुं तरानुपादनात् त्वस्यादिति
 लभ्यत इत्याह स्वस्माच्चाल्मन इति तत्र हेतुमाहो **य**ोतरेति देहादिभ्यो भिन्न इत्यर्थः तथा च पूर्वोक्तं प्रतीतं देहादिविषय
 कत्वात्मात्मनश्च विनाशोति प्रमितमाहा **जो** निस इति शाश्वतत्वं व्यतिरेकमुखेनोपपादायुतियोहीति अतएव
 तिशाश्वतत्वादित्यर्थः पुराणत्रयमुपपादयति **यो**हीति अभिनिर्वसत इति निष्पाद्यत इत्यर्थः यत इति पतेत्यमोभागीर
 स्यनात्मनो यस्मादत इत्यर्थः ननु शरीरसंश्लेषगर्भवत् शरीरेह न्यमाने आत्मापि हन्यत इत्यत आह तच्छोषाका
 शवदिति यथा आकाशश्चास्त्वया तादृशं न्यथामभूते असंगस्वभावत्वादेव मोक्षो शरीरच्छोषिकास्मादिभि
 शरीरेह न्यमाने न हि स्यत इत्यर्थः एवंभूतमित्यसंगस्वभावमित्यर्थः शरीरमेव शरीरमात्रेण सिन्नात्मेन दृष्टे
 यस्य सत योक्तुं इच्छामि निश्चयदर्शयति ह निष्पाद्येन मिति मननं विज्ञानं तस्याकारं दर्शयति ह तोह मिति स्वमा ती
 स्तानं न विज्ञानीत शरीरमात्रं दृष्ट्वा **द**िति शेषः तत्र हेतुमाह यत इति न हतिहननरूपाधमेतन्न संयुज्यते
 तत्र हेतुमाहा विक्रियत्वादिति तथा धर्मविषयत्वात्मात्मनो नेत्याह तथा न हन्यत इति पूर्वोक्तं हेतुमाहा विक्रियत्वा

वि

वि

॥१८॥

॥१८॥

लमाह ततो वीतको क इति काम राहिय मन्वय यति रेका **स्यो हे** स्यात् **स्ये** ति मोक्षकामिनो वा यति प्राकृतै रिति दुर्विज्ञे
 यत्ने विरुद्ध धर्मवत्त्वेन प्रतिभा समाने हेतु माह यस्मादिति अर्चन यव सन्धिति ज्ञा यस्तु प्रयोर्मन आदिया पारसा धिते नकु
 रस्तु स्स न्स्थित एवेत्यर्थः इदं ब्रजतीति मन आदिया पारेषु विषय दे शं गच्छेत्सु तत्प्रतिविंबस्त्वे वा गच्छतीत्यर्थः **श्री** या न इ
 तिकरणे पूर्व रते पुर्विकोष विज्ञानरूपा भावा धुर्या नोपातीति सर्वत इति विसृष्ट सा मान्य रूपेण वस्त्वाना सर्वतो याती सु
 म च तो प वे सति विरुद्ध धर्म वानि सर्थः इतश्च विरुद्ध धर्म वानि साह देव इति अतो विरुद्ध धर्म वानि सर्थः अतो शा तु म क
 क्प त्रा तं म दन्यः को शा तु म हे ती स न्वयः अधिकारि तो शा तुं कान्य इति ता सर्थः **माहा** स्मा दा दे रे वे ति स स्म बुद्धि मन्व य
 यति रेक कु श ल्प को डि स्य श्रवण दि प स्तु क स्य चिदिति पुरुष को रे य स्ये सर्थः मनुष्याणां सह च्छिति स्म ते श न न्वने
 क धर्म व ता दु वै श्रय श्रै दा स्मा क थं पंडित स्या पि सु ज्ञे य स्मा शं क्रा ह स्ति गतीति य था वि श्व रूपो मणि नी ना रूपो व श
 स ते तथा परो धि नाना विद्यो पा पिसन्धिताना नाना रूपो भा स ते न स्व ते नाना रूप ता चिंता मणि र्वा य द्य चिं स ते त चिं तो पा
 थिक मे वा व भा स ते न त त्त स्त था स्ति गति नि स्या नि स्या द पो विरुद्धी ने क धर्मो पे वां त दु पा थिक सा दा स्मा पि विरुद्ध धर्म वानि
 वा व भा स त इ ति यो जनां स्य सु चित्तो न व तीत्यर्थः य स्तु पा थ्य विवेक द शी स तु न ज्ञा ना ती सा ह ति दुर्विज्ञे य स्म ति अतः उ पा थ्य विवेक
 द शी ना दि सर्थः आ स नो न स्व ते विरुद्ध धर्म वत्त्वं किं तु पा थ्य त इ स ते न च्छु ति यो ज न या द शी या तिक रणा ना मि ते उ क दे श विज्ञान स्येति
 मनुष्यो ह मि प श्या मी सा दि परि चिन्त विज्ञान स्ये सर्थः एव मि सु पूर्व त वि शेष विज्ञाना मि सर्थः त दे ति शेषः के व ले ति के व ले य स्मा
 मान्य स र्वा पा थ्य नु स्यू त स्वरूपं विज्ञानं त स्वरूप ता दा स न इत्यर्थः के व न्य वि शेषा वि श्व न्य त मि सर्थः इ व शब्दो न व स्तु त इति भा षा
 वः य दे ति स्वे न रूपे ण प्र स द्या त त या स्ति त एव स न् वि शेषा विज्ञान स्त्वो य दान व ति त दे ति प द द्वय मथा ह स यो ज नी यां त दु पा

॥२०॥

॥२०॥

विज्ञानमन आदिग लु पा थि ता दू रं ब्रजती व न व स्तु त इत्यर्थः इ व शब्दार्थ स्फु र यति स च्छे ति **इति** दे हा क्तिः उत्तर वा क्ये चिरया
 सु र्भू प्रिका मार च यति त दि ज्ञा ना दिति आ भि मा नि क स शी र तं व्या वर्त यति स्वे ने ति न नु श शी रा णो स्थि ति म लो क य म न व
 स्ति त त्व म त आ हा नि से छिति सं श्रे षं वा र यति नि स म वि कृत मि ति स्व त इ ति न क्रि या सा थ्यं किं तु स्वा भा वि कं प्र स म्र ह्ये क
 भि ति द शी यि तु मा स शब्दः प्र स ग ल वा च को मु र्य इत्यर्थः म ल्ले ग्र ह मे व प रं ब्र ह्मे ति सा द्वा क्ये सर्थः अ न्य य न्य ति रे क सि द्धे
 विज्ञान क ल मि स्या ह न ह्ये व मि ति न नू पा यं वि ना पंडित स्य सु ज्ञे य श्रै दा स्मा क स्या पित था स्या दि सा शं को पा यं वि ना न पंडित स्या
 पि ज्ञे य इ सा ह य द्य पी ति दुर्विज्ञे यः पंडित स्या पी ति शेषः न ज्ञे य इ स न्व यः न व ह ने ति आ स प्र ति पा द को प नि षा द्वे वा रा ति रि क्त
 शा स्त्रे ण न ल न्य त इत्यर्थः के व ले ने ति गुरु प देश र हिते ने सर्थः इ श्व रा चो र्पो नु ग्र हे णा ल भ्य इ सा कां क्षा पूर्व क मा ह के ने सा
 दि ना स्का सान मे व प्र स क्तै त न्य मे वे सर्थः सा थ्य को धि का शी प्रा र्थे य ते भ ज ते श्रवणा दि का ले वि प्र स म्र ह्ये वा ह मि स नु सं थ ते
 ते नै वा स ना त दानु ग्र हे ण सं ज्ञा प्रा पूर् वो क्तानु सं थान व ता य था नु सं थानं स्व यं प्र स ग ल म त या सा प र मा ल भ्य इ सर्थः अ थ
 वा ष ष प्र क र णी प र मा सां त र्पो मी रूपे ण चो र्पो रूपे ण वा य व स्ति तो य मे व सा थ्य कं वृ ण ते नु गृ ह्णा ति ते न प र मे श्व रा नु ग्र ह
 ल भ्य प्र स म्र ह्ये को नु सं थान व ता मु मु क्षु णा ल भ्य इ सर्थः प दार्थ मु क्त वा क्यार्थ मा हे व मि ति ते न ल भ्य इ ति वा क्य वि व र
 ण ते नो त र म व ता र य ति क थ मि स्या दि ना धि का रि णः प र मं त त्व मी श्व रा नु ग्र ह प्र का श त इत्यर्थः इ त श्रै श्व रा नु ग्र ह ल भ्य प्र
 सा दे व ता ने क सा थ्य न व ता च ता त व्य आ से सा ह किं चान्य दि ति दु श्च रि तं का य नि र्दे स पा पं अ नु प र तः प्र ज्ञा नं प्रा णु या दि
 ति सं नं चः इ व मु त्त र न दृ ष्य ई दि या ली ले ख्य विषय प्र व र्णा ता त दि प री त ए व प्रा णु या दि सा ह य स्ति ति वि ष ये ष्य इ दि
 य स मा ध्या ने यु ष्य लो कः श्रू य ते न स्मा द पि स मा हित चि त्त इ सा ह स मा हे त ति य स्तु ने वं नू त रं ति उ क्त सा थ्य न संप न्नो न न

नं

परुधत्तं स्यात्तद्वारयति विरुद्धेति इति कल्पपरामर्श उपन्यस्येति पूर्वोक्तं चोदिति शेषः न हिति सफलतेति च

वतिसकथं वेदेति संबन्धः यद्वासाधनवता विरेयं तन्निर्दिशति यत्नेति सर्वं धर्मविचारकत्वं सर्वत्रातो हेतुः सर्वत्राणभूते
अनीत्यन्यः अत्रान्वयेप्यप्योऽयमुत्पद्यते पयोऽप्युत्पद्यते कस्यानीय इत्यर्थः कतिरेकव्याप्यमाह प्राकृतबुद्धिरिति प्राकृत्य
र्थमाह वमिति यत्र स्वमहिम्नि सौतावर्तते तथा भूतं केवेदेत्यन्यः इति कठवल्ली भाष्यविवरणे दिति यावत् ॥ १२॥ पूर्वोक्तं रवलि
नां संबन्धं दर्शयन्तुत्तरवत्या अगतार्थं समाहृतं तमिसादिना संबन्धं इति पूर्वोक्त्या मसिधी यत इति शेषः नानाफले इत्युक्ते पशु
ब्रह्मवर्चसादिवद्विद्याविद्येयथावत्स्वरूपतस्मात्तत्फलतश्च नैरुपेतं तथापि ज्ञाने सौकर्यं मिसाहृतं था चेति ननु रूपके
ण विद्याविद्ये निरूप्ये किमिति ह्युक्तं तपानकर्तारवन्निधीयेते इत्यत आह एवं चेति रूपके रधी प्राप्ता प्राप्य पदं गंतं
ता गंतं विच्छेदः पदं कश्च गंतं किंच पदं गंतं व्यभिचि विवेकार्थं दावासाधन उपन्यस्येते इत्यर्थः नवासाधनं शब्दश्चेतनवीची
न च द्वौ चेतनौ प्रतीयते कृतपानकर्तृ माने प्रतीतेः तत्कथमासाधना विस्तृत्येते इति चेन्नैकस्तावत्कर्मफलमोक्तं जी
वश्चेतनस्सिद्धो द्वितीयान्वेषणायां संख्या अवरोधयोगाद्वितीयो न्वेष्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयो न्वेष्यते नाश्वो लोके य
वं चेतनपदा द्वितीयो कृतपानकर्ता प्रतीयत इति नास्मिन्नेव विशेष इति भावः अत्र नैकव्यस्य सवचं प्रिगुणयोगात् सं नो
र्मफलवाची साहज्यतमिसादिना न्वेषि नूवाको जीवश्च रावे चेतनो उपन्यस्येते न च द्वयोः कर्मफलं च इत्युक्तं
तदसंभवात् कथं विवेता दिस्यत आह एक इति जीव इत्यर्थः इतर इत्युक्तं इत्यर्थः कथं विवेता विसत आह तथापीति
पात्रसंबन्धादिति पाता जीवतसंबन्धादिस्यर्थः अत्रि न्यायेनेति यथा लोके अत्रि लोका अत्रि ति प्रयोगे सप ॥ १२॥
विचारसिगधु ति न्वेष्य क्विसमुदाये अत्रि शब्दो वर्तते एकस्मिन् महादि हेन एव विवेद विवस्समुदाये विवति वेत
त इत्यर्थः सुकृतस्य लोके इत्यन्यत्र संवारयति कृतमितीति बाह्यपुरुषाकाशस्थानं देहाश्रय आकाशप्रदेशः स्था
वरीति इत्यर्थः अनुतेरवनिर्णेत ये किमिति रथिरथादिकल्पनेत्यत आह तन्निर्दिशति यद्यपि स्वरूपतो

॥२१॥
छ

द्वितीयं विविधवासातर्हि धर्मोपधिकार्ये जावात्तदसिद्धौ संसारे पले न एव न स्यादिसा शींवाहो नास्मिन् विषय इति देहा
दिषु तादास्या धर्मि मानविषय इत्यर्थः इति नुका मयमान इत्यनास्मत्तस्य संसारमनुवदति अथा कामयमान इत्यस्मत्तस्य तदभावं
दर्शयति स्मृतिरपि अथ वर्णाश्रमादिसाध्या संसारमज्ञस्यानुवदति स्थितप्रज्ञस्य काभाषे साध्या तदभावं दर्शयति यदज्ञाना
स्रुतिर्यो तज्ञानासा कुतो न वेदिति न्यायायासा स्तस्य धर्मादिनोपपद्यते समुक्ते पदे साहचर्या पाचेति तदुक्ते विवेकी सर्वदा मुक्तः
कुर्वतो नास्तिकर्तृता अलेपपदमाश्रित्य श्रीकृष्णार्जुनकौयथेति कामवर्जितत्वादि साधनविधानार्थं मुत्तरं वृत्तारयति कथं पुनरिति वाक्यमप
तिष्ठेयव्यादेर्महत्प्रदिमाणादिसुखं नन्वेकस्यानुत्तमं महत्तं कथं विरुद्धमनुद्यत इत्या शंका एताद्येयासधिष्ठानतादण्वादि
वेहाशेन तत्तत्तस्माह अणुमहद्वेति निसेन तेनैवेत्यन्यः अस्मिन् तत्स्वरूपवत् सत् सप्रसयविषय इत्यर्थः यस्मात्तदास्मिन् वासेव तदि
निर्मोकेन न वर्तितस्मादिस्यर्थः सर्वोत्पत्तये सर्वोपि स्थानं हेतुमाह सर्वेति वस्तुशब्देन कर्मोच्यते तेषामुपात्तादाश्रयतादिस्यर्थः त
स्य सर्वोपि स्थानेन सर्वरूपतः सहेतुकमाह सचेति हेतुमाह गुहायामिति आत्मभूतः प्रसक्तै न स्थित इत्यर्थः प्रसक्तं ब्रह्मदर्शनं सा
साधनं वेदधातितमिसादिना तं पश्यतीत्यन्यः ननु दर्शने कामराहिसमात्रं नकारणमत आह दर्शनेति दर्शने देशे न विहितं यच्च
वर्णमननं विज्ञानं निदिध्यासनं लिंगसाधनं प्रतिवेधक निरासद्वारायस्य सतधातं दृष्ट्वा वैदिकाः अदृष्टा आमुष्मिकाः विषया
स्तस्या उपरत बुद्धिरित्यर्थः कामराहिसमिद्धि य प्रसादहेतु रित्याह यदा चैवमिति यवमुपरत बुद्धिर्ज्ञानं नुधातु शब्दः कथमि
दियवो शिरावाचि सादिसा शींवाहो नास्मिन् विषय इति नुका मयमान इत्यनास्मत्तस्य संसारमनुवदति अथा कामयमान इत्यस्मत्तस्य तदभावं
दर्शयति स्मृतिरपि अथ वर्णाश्रमादिसाध्या संसारमज्ञस्यानुवदति स्थितप्रज्ञस्य काभाषे साध्या तदभावं दर्शयति यदज्ञाना

वी

नमिष्यन्तं नरमर्हतीति द्वयं। पशुधर्म इति काचित्। श्रुतिपाठः तस्मिन् नृपक्षे सुगमः। पशुसु १ पादयति। स्मिन् नृति अत इति
यतः पशुब्रह्मोपलब्धिस्थानमत इत्यर्थः। त्रिणाचिकेतावदतीति गार्हपत्योदसिणाग्निशब्दवनीयस्य भ्य आर्वेभ्यश्चैतेषां चाग्र
योपेक्षातेषां चाग्रयः। यूपजन्य पृथिवी पुरुषयो विस्तुये मिदृष्टिं कुर्वेतेषां चाग्रयः पंचाग्रयस्त्रिणाचिकेता लक्षणावदं
तीति संबन्धः। ननु न संस्येव ब्रह्मविदः पंचाग्निविदश्चानुपलंभादित्याशंक्य पूर्वविद्वदनुभवविशेषमाह यस्तेतु इति कर्म
णा। मितिकर्म नुक्ता नवतामिस्यर्थः। विना दूपाग्रेस्तेतुत्वं दूपादयति दुःस्वेति दुःस्वस्य संतरां निवृत्तिः सैवार्थः। प्रयोजनं य
स्य भावस्तत्तं तस्मादित्यर्थः। नाचिकेतामिरुक्ते हेतोस्तेतु रिव सेतु र्येदुति पूर्वता संबन्धः। तं नाचिकेतामि न केवलं ज्ञातुं किंतु क
र्तुं मया ह्येतत्तु मिति संकोचकप्रमाणभावात्सर्वं भयातीतमियोह संसारपा रमिति संसारतीतमिस्यर्थः। तत्तु मिति छत्तां प्राप्नुमि कर्ता
आश्रयमवलंबनं न क्षरतीत्यक्षरं पश्यावविकारभूयं न पशो हं किंतु प्रयुज्यतमिस्यर्थः। चकारादपरब्रह्मात्मकाग्नि
ज्ञातुं चेत्तुं परब्रह्मज्ञातुमेव शक्नुवंत इत्येतत्संख्येयवगम्यते। ननु पद्यपि पूर्वेषां ब्रह्मवित्तं संभवति महामहिमत्वा
त्तथापि नाधुनिकानामन्यप्रज्ञानामित्याशंक्य ~~प्रमाणमात्रस्य चेतने हेतुना वृत्तशक्तियोग्येते श्रुता~~
नुग्रहादिना संभवतीत्याभिप्रेत्य ~~सि~~ अर्थमाह पशुपदेति कर्मविशेषोपपन्नं ब्रह्मविदाश्रयः पशुब्रह्मेति विभागः। न
नु न ज्ञानेनानेकेषां ब्रह्मविदसि ह्येव मन्योरेवेत्याशंक्या हेतु योरितिकर्म ब्रह्मविदाश्रययोः परापरब्रह्मत्वाः कर्तृपिबंता
विशेषोपन्यासो हि यस्मात्कृतस्तस्मात्स्यर्थः इत्थं रूपकवाक्यमवतारयति तत्रेति जीवासपरमात्मनो मध्ये उपाधिकृत उपाधिपरि
च्छिन्न इत्यर्थः। ईश्वरं व्यावर्तयतीति संसार इति मुक्तजीवं व्यावर्तयतीति विद्यया दिना साक्षात्कार कर्मणोरित्यर्थः। कस्मै प्रयोजनाय
साक्षात्साया माह सोक्षेति विद्यायामधिकृतो मोक्षगमनाया विद्याया माधिकृतः संसारगमनायेति विभागः। तस्यैति विद्यावि

स २
तै ३

तस्य

तात्पर्य

नान्यत्वात्

मि कर्ता

योरोरि कृतस्य तदुभयगमनसाधनसंसारमोक्षगमनसाधनरथगमनागमनजन्यफलमोक्षस्वामिसाम्यविवक्षित
 तातमाह तमिति श्रुत्यैतन्न्यावर्तयति कृतमिति श्रुत्यैतन्न्यावर्तयति संसारमिति रथस्वामिनमिति रथतादस्य वि
 मानेनमित्यर्थः शरीरस्य रथतासाध्ये हेतुमाह रथवदिति अंतःकरणस्यैकोपि वृत्तिभेदेन भेदविवक्षितस्य सारथिप्रग्रहकल्प
 नेत्याह बुद्धीति अथवासायलक्षणं अथवासायोनिश्रयो लक्षणं स्वरूपं यस्य सातामित्यर्थः पूर्ववत्साध्ये हेतुमाह बु
 धीति बुद्धिर्नेता प्रापयिषिप्रधानं स्वतंत्रं भूता यस्य शरीरस्य तत्तथा तस्य आवस्तंतस्मादित्यर्थः तत्र दृष्टान्तमाह सारथि
 नेन प्रव्यान इव रथ इति सारथिर्नेता प्रापयिता प्रधानः स्वतंत्रो यस्य सद्वैत्यर्थः ननु मन आदीन्यपि शक्तिरनेन वृत्तितत्त्व
 बुद्धेरेवनेन सारथिप्रधानं तमाह सर्वेहीति देहगतं सर्वकार्यं गमनागमनादिप्रायेण बुद्ध्याकर्तव्यं हि यस्मात्तस्मा
 सारथिकसंज्ञबुद्धेरेवनेन सारथितं युक्तमित्यर्थः सारथिहस्ते विद्यमानं हयाकर्षणसूत्रं प्रग्रहशक्तिं मन इसा
 ह मन इति संकल्प इदमेवं करिष्य इति वृत्तिरादिशब्देन विकल्पो गृह्यते स्थाणुर्वापुरुषो वेसादितस्वरूपमित्यर्थः तस्य रश
 नातं प्रसिद्धं रशनासाध्ये नोपपादयति मनसेसादिना प्रगृहीतान्याकृष्टानि रशनेन येति यथा सूत्रेण श्वा आकृष्यते तदु
 दित्यर्थः प्रग्रहवत्सारथिस्वाम्यादिकृतिरथा कर्षकहयतुल्या नीदिया लीया हैदिया लीतिक इत्याकांक्षाया माह रथ
 तिरथत्वेन शरीरेकल्पयंतिरूपयंतिये व्याप्तविदस्त इत्यर्थः पूर्ववत्साध्ये हेतुमाह शरीरेति आकर्षणं हयधर्मस्त
 साम्यादिसर्थः यथा भद्रसेनस्य रातो रथिनो रथहयगंतव्यमार्गः कुरुवपवमिंदियहयगंतव्याविषया इसा हैदितितत्त्वं ते
 दं व्याचष्टे इति सादिना आदिशब्देन शब्दस्य शरीरसंगंधागृह्यते रथस्वामित्वेन यथा साकल्यतस्तस्य भोक्तृत्वं ॥२२॥
 च न स्वाभाविकमित्याह आत्मेदि यमेनायुक्तमिति कौषाधिक्येनोक्तत्वेन यव्यतिरेको नास्ति च प्रमाणमित्याह न हि
 केवलस्यैतदुपाध्यपदिच्छिन्नस्यैत्यर्थः नास्ति मुदाहरतितथा चेति व्यापतीवले लायतीनेत्यादिभुक्तं ननु

प्राये

॥२२॥
ओ

पाथ्यनवधि न स्या संसारित्वमेव द शीयति न सं सारित्वमि स र्थः वै स्व व पद प्राप्ति श्रु यनु प प त्या पि न स्वा भाविकं सं सार
 रित्वमि सा है व च सतीति औ पाथ्यिके भो कृत्वे सती स र्थः व ह्य माणा या रथ क ल्पे ना वि ज्ञान सार र्थे र्थे स्ति स्या दि ना त या
 वै स्व व पद स्य व्या प क स्वरूप स्या म त या प्र य ग मि न ते न प्रति प तिः प्राप्ति र व स्त्वा न मु प प द्य त इ स र्थः नान्य थे स
 न्य था सं सारित्व स्य स्वा भाविक ते न प्रति प ति न्ना प प द्य त इ स न्व यः त त हेतु मा ह स्वा भावा न ति क मा दि ति स्व भाव
 स्य पा र मा र्थि क स्य सं सारित्व स्या न ति क मा द ति क मा भावा सा गा भावा द सं सारि वै स्व व पद प्राप्ति न्ने स र्थः पूर्वी क्ता
 न्व य व्य ति रे का वु प सं ह र ति त त्रे ति त त्र सं सारित्व स्या स्वा भाविक त एव मु क्त प्र का रे ण य स्ति ति य था ये न प्र का रे
 लो त र सार र्थि र थो म ने प्र य हे ण यु क्त त्वा स मा हि ते न प्र य ह स्त्वा नी ये न म न सा यु क्तो य स्तु क र्त्त व्या क र्त्त व्य यो र नि
 पु लो भ व ती स र्थः अ वि ज्ञाने न न वि ज्ञान सा मा न्या ना वः किं नु बु धि ग ता ति श या भावः सो प्य वि वे क रू प इ स र्थः अ
 बु धि सार थै र वि वे क सार थै र श क्य नि वा र ण नी ति वि ष ये भ्य इ ति शेषः इ त र सार थै लो कि क स्या दां ता धाः कु मा
 गो द्य धा नि व र्त्त यि तुं न श क्यं ते त था बु धि सार थै र स मा हि ता नी दि या ण्य श क्य नि र ण नि भ च्छे ती स न्व यः पूर्वी वा
 क्त वि प शी त इ ति अ वि क सार थै र्नि न्त इ स र्थः म नो नि य तौ हेतु मा ह स मा हि ते ति वि ष य स्म र ण व च्छि त नि गृ
 ह वि ष य वि क ल्या म कं म नो नि गृ ही तं भ व ती ति भावः श क्य नि क र्त्त व्या क र्त्त व्य यो रि ति शेषः स ए व स्यार्थ
 मा ह दो त इ ति लो कि क सार थि शी क्षि ता भा इ व स मा हि त च्छि त त या प्र गृ ही त म न सः श क्य नि दि य ति क र्त्त व्या
 क र्त्त व्य यो नि गृ ही तु मि स्य र्थः अ वि वे क बु ध्ने र नि य तै दि य स्य फ ल पर त्वे ना त रं वा क्य म व ता र य ति त स्ये सा दि
 ना म नो नि ग्र हा भा वे वि वे कि ता दि दि य पा र व शे न मा म्ना प च ये दू षि तां तः क र णे श्रु चि रि स्या हे त त ए व ति कार्प व ह

म
 व

स्य

आवृत्त्यर्थमाह परमिति नैवेचेत नस्य ह्येवं व्योपस्य बंधस्तमोक्षो नुच्ये भव बंधाभावाद्यसंपदं तदक्षरं सारथिर्नो
प्रोतीतिकथमुच्यते तत्राह तेनेति चेत्तदिति शेषः कैवल्यांशो पुरप्रवेशस्थानीयमित्यर्थः अममरत्वादि लक्षणं
दकपाषाणायुपकुतदेशतुभ्यंतदिपरीतस्य पदप्राप्तिरित्याहयस्त्विति कर्तव्या कर्तव्यविवेको विज्ञानं तद्वानुपस्था
रन्निर्बुद्धिरूपस्तेनोपेत इत्यर्थः विद्वानिति क्रमेणोति शेषः ततएव निगृहीतमनस्कत्वादेव सदा मुचिरिति स्वच्छांतः
करण इत्यर्थः तच्च पदं न साति श्रुतिमिसाहयस्यादिति तत्र देतुत्वेन पदस्वरूपमाकांक्षापूर्वकं दर्शयतीति मिसा
दिना निगृहीतमनास्तत्त्वं पदार्थविवेकवानासनि समाहृतचित्तस्मन्निदिध्यासनवानुतेन गतप्रतिबंधशुचि
र्न श्रुतिद्वानप्रतिबंधेन साक्षात्कारवानुपस्थाध्वनसंसारं तर्भूतदेवयानदक्षिणायनाव्यो गतेः पारंतदप्राप्य
तदा प्रोतीत्यर्थः नवात्मस्वरूपस्य निसाप्तत्वादा प्रोतीतिकथं तत्राह मुच्यत इति प्रसंगितरयोरावारकोशाननि
वृत्तावा प्रोतीत्येव चारिकमिति भावः आकांक्षां व्यावर्तयति ब्रह्मण्य इति हि रण्यगर्भं व्यावर्तयति वासुदेवाराय
स्येति वासुदेव इत्याख्यायस्य सः वासयति भूतानि स्वस्मिन्निति वासुः व्यासो देवश्च दिव्यत इति स्वप्रकाशस्स वा स
सुदे इत्यर्थः अनेन तस्य दवाच्यमस्ति हितं तस्य लक्ष्यमाह परमिति अथ वाषष्ठी राहोः शिर इति वदोपचारि
की व्यापकं प्रकृष्टं पदमित्यर्थः सतत्त्वं स्वरूपं ननु तस्य दलं ह्यं विज्ञोः प्रकृष्टं पदमाप्तव्यमित्युक्तं तत्किं केन च ॥२३॥
आर्गणदेशविशेषांतं तदपि निन्नतया ग्राह्यायि गमवद्भूतं व्यंतथात्वे मोक्षस्यानिसत्तापत्तिस्तस्य प्रकृ
ष्टत्वं च कथमिसां कथा हा च नृणादिना असावधिकारीयदा प्रोतिदसेत द्या चैषेय स दमितितस्य पदस्या

तामाभावाद्देहाभावाच्चविज्ञानशक्तिमदंतःकरणस्यापंचिकृतभूतसूक्ष्मसाहिकंशसमष्टितोविशेषेणज्ञानांशिकासतदारं
 भकाहामेकास्येनदेहाभावादितिचेदत्रनभूतसूक्ष्मशब्देनापंचिकृतानांग्रहःकिंतुपंचिकृतान्तरूपसूक्ष्माणामिहभूत
 ग्रहणंतेषामभ्रमशितमित्यादिनालीलमागस्यप्रसिद्धेःतस्यमनेशब्दवाच्यांतकरणपचयहेतुनेपंचितोतःकर
 णकारणत्वादतःकरणस्यचनिश्चयसंकल्पशक्तिदयशौल्लिखेननिश्चयशक्तिमत्त्वासाध्यत्वादितरस्येतदरंसकभूतसूक्ष्म
 क्षयोःकार्यकारणभावसंभवाभनशब्दवाच्याणिषष्ठमागस्यकारणत्वंसंभवापरत्वंमुपपद्यतेतत्तुवृद्धिमनसोरेव
 ग्रहसंभवतिभूतसूक्ष्मपर्यंतप्रावर्तकमर्थमितिचेतद्ग्रहस्यतदरंभकभूतसूक्ष्माधीनत्वात्तत्त्वप्रयत्नप्रावर्तकमिति
 भावःअथवानवर्तयामनसआरंभकभूतसूक्ष्मपरंतस्मादुप्यारंभकभूतसूक्ष्मपरमितिनयुक्तंकार्यवेत्तयाहि
 कारणमुपचितावयवंयापकमनपायस्वरूपंपरंप्रासिद्धंयथाद्यदादेर्मादिःनचेहभूतसूक्ष्माणांपरस्परकार्यकारण
 भावेमानमस्ति।ससंनथापिविषयेद्वियव्यवहारस्यमनोधीनत्वात्ततोमनोयापकंकल्पितेस्मिन्प्रकरणेयद्यदधी
 नेतत्तस्यापरमितरस्वरूपमितिहिस्मिन्नेःननुभाष्येमनशब्दवाच्यांभूतसूक्ष्मपरमितिकथमुक्तमितिचेत्तेषांचेन्न
 आत्मेतिभ्रमस्तन्निरासायमनसोत्पत्तिकहेनानासत्वंक्तुंभूतसूक्ष्ममित्युक्तमेवंबुद्धिस्तत्त्वपिदृष्ट्यातस्यचमनसो
 व्यवसायनिपप्यतादुद्धिःपराभूतोपचयापचयाभ्यामनसोभौतिकत्वेनानासत्वंकुक्ष्येकराहेनानासत्वंदृष्ट्यात
 तोर्थादिषुभूतसंस्कारेणैवपरत्वंकल्प्यतेपरमपुरुषार्थदिदशोपिषयानतर्थादीनांपरत्वंप्रतिविपादयिषितंप्रयोजना
 भावाद्येवभेदप्रसंगाच्चेसापिदृष्ट्या।आसशब्दस्यपरशब्दार्थयापकत्वादीनपौनरुक्त्याशङ्क्यापुनरुक्तमर्थमा
 हसर्वसुरनरतीर्यगादिबुद्धिनाविधारकतासातसगमनादीत्याचतत्पर्यः।आसमहध्वयोःपौनरुक्त्येसर्वबु
 धिव्यापकतामशब्दार्थेबुद्धितदितव्यापकतामहध्वयोर्थादिसाहसर्वतितत्रहेतुमाहाव्यक्तादितिहेरणगर्भेत्त

॥२४॥

॥२४॥

क्षप्रसवदनपाणि सर्वस्माद्यापक

निगकनो

ण

ज

प्रितिसूत्रसंज्ञितमित्यर्थः।वाचोवाच्यमकंज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकमित्यर्थःपरमव्यक्तमित्यर्थः।हिरण्यगर्भेतत्त्वमेवसूक्ष्म
 मतिशयेनसूक्ष्मसूक्ष्मतरमव्यक्तमित्यर्थः।हिरण्यगर्भोदेलेक्षणमहसर्वेतिआरं
 भवादनिरोहायाकृतेतिअव्याकृतयोनीमरूपमेस्तत्स्वरूपमित्यर्थःननुसूक्ष्मप्रागव्याकृतमितिरेकेणाभावात्
 थंसर्वेषांकोयोणांकोरणांनचैकालिसमुदायरूपमव्यक्तमितिचेत्प्रत्येसर्वशक्तीनामवस्थावत्त्वयंशब्दार्थसंवे
 धस्यशक्तिर्लक्ष्यनिरोहायतासांचशक्तीनामायातत्त्वसमाहारेभवेतिब्रह्मणोसंगत्वादितिसमाहाररूपमव्यक्तमित्य
 र्थःतत्रप्रमाणमाहअव्याकृतेतितत्त्वदेतद्व्याकृतमासीदेतस्मिन्स्वल्बदरतदाकाशजतश्चेतश्चामायांनुप्र
 कृतिविद्यादिसादिश्रुतिप्रसिद्धमित्यर्थः।सोव्याप्तिमतप्रधानादेलेक्षणमाहपरमासनीतिननुशक्तिरेकात्म्यैक
 तिसद्वितीयत्वापत्तिरियाशकालमव्यतिरेकेणतस्यासत्त्वंदृष्टातेनाहवदेतिवटवीजइत्यर्थःयदर्थपूर्वपूर्वोपेक्षयोत्तरो
 त्तस्यपरत्वंप्रसपादितद्वैष्टवंपदमवेतारयति।तस्मादिसादिनापूर्वोक्तान्वासनःसूक्ष्मतरत्वंक्तुंशक्यतेयत्तादपिदु
 र्विज्ञेयतात्कारणत्वरूपपरत्वंकथंकारणत्वेवायत्तवद्विकारित्वेनासत्तापत्तेरितिचेत्प्रमाणपत्रतत्रत्वादध्यानस्या
 पचावेतात्पर्यनःकारणत्वेमुच्यतेइतिनदोषः।परतंचयत्तस्यपथक्यत्वेप्रमाणभावादात्मसत्तयैवसत्तावतीचेति
 भावःप्रसगात्मेतिपुत्रसावेक्षप्रसक्तंअत्रनुसाभाविममेवदिदशोपिषितवस्तुतादिर्निभावः।अतएवनिर्गतिशायम
 हसादेवेत्यर्थःअवधिप्रतद्व्याहृततत्त्वप्रसंगसत्त्वस्यातिशेषःपुरुषापरंकिंचिदस्यहेतुकृतसंसादिक
 कोव्याचक्षेप्यवसानमुपपादयत्यत्रहीतिआसनीत्यर्थःअतएवसूक्ष्मतादिपर्यवसानभूमिदादेवप्रकृष्टगति
 लेप्रमाणमाहइति।तद्व्यापारमिति।वाक्यशेषगतिशब्दस्ययथाश्रुतमर्थगृहीताशंकतेनविविहितिरति
 यस्यान्तास्तीत्यादिना

ज

ने

नैव दोष इति प्रसिद्धिः न स्पृहापि मुख्यतः स्युः पचारे **हो** सत्र पूर्वोक्ते हेतुमाह प्रसंगात्सर्वं चेति तर्हि प्रतीच-
 प्राप्तत्वेन ज्ञानादिवैयर्थ्यामिसा शंका विद्यया नासरूपमापन्नोयस्साधिकारीतं प्रसगात्मानमनास्युदा-
 सेनप्राप्तीत्याह योहीति हि शब्दसूचितांशुतिमाह तथा चेति अनध्वगाः मार्ग रक्षिताः पारयिस्त्वः संसारपा-
 रंगं तारइत्यर्थः गते शेषचारिकते सर्वस्य प्रसगात्सत्तुतिर्दर्शपतीसुवतारयति तथा चेति संवृतो न प्रकाशत इत्यन्वयः
 न प्रकाशते चेत्तर्हि नास्ति वेति न वाच्यं किं गदर्शनादित्याह दर्शनेति दर्शनश्रवणादीनि क्रमोपपत्त्येति तथा ननु जीवस्य
 प्रकाशो ब्रह्मात्मने कुतो न वभासस्तत्रोहा विद्यामाया **इत्या** न नैति अविद्येति ज्ञाननिरस्यत्तमुच्यते प्राप्तेति मियात्तमु-
 च्यते अतएव यतश्च कस्यचिदपि आत्मा असत्त्वेन प्रकाशते रतं परएवेति व्यवहारयोग्यो न भवति सार्थः एष इत्यादिश्रु-
 तेरक्षे रार्थमुक्ता प्राप्तीत्यनुकंपां दर्शयन् श्रुते स्तास्यार्थमाह तदिति यतः स्वप्रकाशप्रस **के** तन्यावादि कां विद्याना
 तिगंभीरान कश्चि संवर्तित गंगा ह दइवा विमर्शनीयस्वरूपा यत एवमतो दु रवगा ह्यामाया यांस्त्विता माया कृता विभू-
 तिवियतीति निर्धारितुं न शक्यते केन चिदंतस्येवं भूता मायायाः स्ववि **मा** सकृत् प्रदर्शयेत्स्वरूपा वा रकत्वे हेतु माह
 विद्येना चेति इयमाह मज्ञइत्यनुभवसिद्ध्या नाना शक्तियुक्ताश्च नृप्यटना पटीयसीत त्रहेतु माह यदि ति यस्मा **दि**
 दिसर्थः अयं ससरनृद इयमानुसर्वे प्राप्तीवस्तुतः परमार्थस्वरूपोप्येवं बोध्यमानः परपदात्मानासि संसारीस्य
 हं परपदात्मेति न गृह्णाति यदा दिवदात्मनो दइयमानमपि देहे द्रियादिसंघातमनात्मानं तद्वद्वत्तपुत्रो विस्तु मित्रइम
 नुच्यमानोऽप्यनुपदिश्यमानोऽप्यहं मनुष्यपुत्र इत्यात्मत्वेन गृह्णातीत्युच्यस्वरूपममत्वं डाही तियमुच्यमानोऽपि न

॥२५॥

चित्तमः कर्तव्यमि सान्वयः कथं प्रकृतमि सस्योत्तरमाह द्रियाणीति सूच्येति विषयमनोबुद्ध्यादि क्रमेण सार्थः तत्किं के-
 न चिन्मागेण देशविशेषे निजतया प्राप्तव्यं तथा चानि सत्तोपतिः स्वर्गादि वदिस्योत्तरमाह प्रसगात्सत्तयेति न देशपरिधि-
 र्भे फलं किंतु माह व्यवहितं तदपगमे प्रसग्युपेक्षावच्छाना पितित इपेक्षा साक्षात्कारसंवाप्य इत्येवमर्थमुत्तरायैव आर-
 भ्यतइसर्थः तावदुच्यते क्रमेणोत्तरमोत्तरपेक्षया पूर्वपूर्वस्य स्मृतत्वे ज्ञापनपरः इदियेभ्यो र्थपरत्वेकारणात्संभावितं
 हेतुमाह चेति आत्मप्रकाशनाय विषयज्ञानाय ये रर्थे शस्त्रानि ता निद्रियाणि ते र्थः परादयन्वयः **के** य इत्या की शा-
 यां विषयकार्यभूतप्रकृते दियेभ्य इत्याह तेभ्य इति त्रिधा परशब्दार्थः हि शब्दोऽनितमाह सूक्ष्मा इत्यादिना इन्द्रियानुस्यू-
 तज्ञाततः सूक्ष्माः महान्तश्च व्यापकाः अत्र परस्परसमुच्चितं पस्त्वं विवक्षितमिति च शब्द इयं ननु विषयाणां मनात्मना
 प्रसगत्सत्ता श्चेति कथं पिति चेद्यथा प्रसगवच्छानपापि न्येवं विषया इन्द्रियेषु न पापिन इति प्रसगात्सत्ता रयुच्यं तैति भाइ
 कतेनोपीती **द्रियेभ्यः** परत्वेनोक्तेभ्यो पीत्यर्थः ननु देहपरिधि त्रस्य मनसो न व्यापकादे विषयान् प्रति सूक्ष्मत्वादिकमु-
 पपद्यते कारणत्वात् कारणस्य हि कार्योपेक्ष्योक्तं त्रिरूपत्वं यथेन्द्रियापेक्षया विषयाणां तथा च मनसः कथं सूक्ष्मत्वा-
 दिकमि सा शंभमनस आरंभं भूतसूक्ष्ममनः शब्दवाच्यमेकदेशे न मनोरूपेण परिणामि विषयान् प्रतिभूतीकारेण
 कारणमतो मनसः परत्वं विषयेभ्यो युज्यत इत्याह मनः शब्दवाच्यमि सादिना बुद्धेर्मनसस्स काशपरत्वे हेतुवदनुवा-
 क्यमवतारयति संकल्पेति तादृशस्य मनसो व्यावसायनियम्यता ततः पराबुद्धिरित्याह मनसोपीति अर्थेभ्यः परादपी-
 त्पेपर्यः मनः कारणता भावाद्बुद्धेः कथं परतमि सा शंभपर शब्दार्थे कथं न पूर्वकं बुद्धिशब्दार्थमाह सूक्ष्मेत्यादिना
 आदि शब्देन बुद्धिबृत्त्या वा त रविशेषा गृह्यते ननु मनस आरंभं भूतसूक्ष्मप्रतिकथं बुद्ध्या रंभं भूतसूक्ष्मकारण

गृह्णातीत्यनुक्तमप्यनात्मस्वरूपमात्मतेन गृह्णातीत्यत्र को हेतु इति विचारे इदं निश्चितमिह नूनमिति मोक्षप्रसङ्गमानः
 पुनरतिशयेन मोहमापद्यमानः ब्रह्ममीति पुनः पुनरतिशयेन ब्रह्ममीत्यर्थः मायाधीनमोहसूत्रप्रकाशसंसारतो
 च भगवतः स्मरणं प्रमाणयति तथा चेति मोहमायासमावृत इति वाक्यशेषः चोद्योत्तरवाक्ये व्याचष्टे न चिदादिना
 एतत्परिवृद्धमेवं द्वुके प्रकारेण न भवति श्रुत्योर्विषये न दानप्रकाशतदस्यार्थदर्शयसंस्कृतेति निर्दिष्ट्या
 सनप्रचयजन्यसंस्काररहितायाः बुद्धेरित्यर्थः मत्वाधीनो न शोचतीत्यस्याशयं श्रुतिस्त्वयमेव दर्शय
 तिरित्येतेति संस्कृत्या निर्दिष्ट्या सनप्रचयजन्यसंस्कारयुक्त्या एकैकं ह्येकैकं अग्रं मुख्यं लक्ष्यं पस्यास्तस्याः
 भावएकाग्रतातया सहितये सेतुसूक्ष्मदुर्विज्ञेयं वस्तु ब्रह्मस्यैकाग्र्यं न तस्य निरूपणेने श्वयेतात्पर्यवत्ताकं नृप
 दमाकांक्षापूर्वकं व्याचष्टे केदिति सूक्ष्मदर्शीभिः पंडितैस्सूक्ष्मयाग्यया बुद्ध्या सादृश्यत इति योजना ब्रह्मज्ञाने
 साधनत्वेनोत्तरं वाक्यं व्याचष्टे तदिति तस्यात्मनः प्राप्तिस्तत्साधनीभूतज्ञानं तदुपायमित्यर्थः न नृपसंहारेऽपि ना
 च इतरं देयाणां सव्यापाशानां न नृपसंहारे तस्मात्तं न ज्ञाने साधने मिसा शंकराहवागत्रोपलक्षणा र्थेति आकां
 क्षापूर्वकमधिकरणं निर्दिष्टं केति देव्ये स्य गतिमाह मनसीतीति संकल्पविकल्पात्मकमनसो बुद्धिर्तत्र ता
 तस्य तस्याल्यस्य कर्तव्यतया प्रकाशमान्यं ज्ञानशब्देन मन आदिकरता व्याप्यते वा प्रसंगात् बुद्धिस्तत्तद्वे
 नोच्यत इह मोहसमाहृतादिना हि यस्मादर्थेन ब्रह्ममहद्वर्द्धीभ्यो व्यापकप्रसंगात् नोभियानात्कथं प्रथमं ज्ञेह
 रण्यगर्भबुधौ व्यष्टिबुद्धेः प्रविलापनमिसा शंकरतदुत्तरपर्याये शांत आसेति विशेषणप्रसक्तमित्तसर्वविशे

ति
 सा

भाष्ये हेतु माह निसेति ~~न~~ च नास्तीति वक्तुं न शक्यत इत्याह सर्व भूतेति न ह्यात्मनः प्रतिवेद्यः संभवतीति भावः अहं
 निरातेनायमहादिसर्थः उक्तैर्ध्रुतिप्रमाणं यत्पुक्तं हीति तत्र न पृथिव्यादिव सारिणामि नियमित्याह पूर्वमिति द
 वं ब्रह्मात्मनोति सूक्ष्मत्वे म दुर्विज्ञेयत्वात्तज्ज्ञानस्यापि दुस्सं पाद्यतामुत्क्रां ब्रह्मात्मज्ञानं सफलमुपसंहरति तमिस्रा
 दिनाननुविज्ञानस्य सफलस्योक्तत्वादुत्तरं यथैः किमियाह प्रस्तुतेति प्रकृतं ब्रह्मात्मविज्ञानसाधनस्तु यथैमा
 रण्यामिका माह श्रुतिरिसर्थः चिरंतनत्वे हेतु माह वैदिकत्वादितीषाळिसमा सभ्रमं व्यावर्तयति ब्रह्मेवेति वाक्यार्थ
 माह ~~हे~~ ति प्रयत्न इत्युभयत्रान्वेति आनं सफलाय कृ मेलेति शेष इति कठ भाष्ये विवरणे प्रथमो व्याय स माहः ॥
 ॥ अनाद्यविद्याप्रतिबंधः प्रागुक्तोऽप्युनागतुक प्रतिबंध प्रकाशना योत्तव्यं च भेदाते संबन्ध माह एष इति इत्युक्तमने
 न वाक्येनानाद्यविद्याप्रतिबंध स्वरूपमिति शेषः कः पुनरिति पुनः कीदृशो नाद्यविद्याया अन्यः प्रतिबंधः यस्य प्रति
 बंधस्य कादाचित्क स्यात्तावादात्माग्र्या बुद्ध्या दश्यते स प्रतिबंधो व्यायाः कः कीदृशः किं स्वरूपः किं कार्ये क इत्यर्थ
 इत्येव माकाक्षायांत दर्शनेति कादाचित्क प्रतिबंधस्य दर्शनं न ह्यनंतस्य कारणं लिङ्गनिमित्तं तस्य प्रदर्शनायेत्यर्थः
 कादाचित्क प्रतिबंधश्चाध्यास इति भावः ननु प्रतिबंधं कतन्निमित्त निरूपणमनर्थकं निवर्तकोपदेशात्तन्नि
 वृत्तेरित्याशंकाह निर्वृत्त इति ह्यस्मादध्यास निमित्ते ~~निमित्ते~~ सम्य एताते निमित्तस्य निवृत्तये यत्न आह ~~न~~
 स्थातुं शक्यत इत्यर्थः नान्यथेयेनंतरं तस्मादध्यास निमित्त निरूपणमुचितमिति शेषः अहं राणिन्या च छेपरा
 चीसादिनाम शब्दोपात्त श्रोत्रोद शंकां वारयति तदिति स्वोपलक्षितानीत्यर्थः । स्वापलक्षितानि सपिपाठः ते

ॐ पराहं विवृणोति ता नीति परो येव पराशिव म प्रकाशेन समर्थो येवेत्यर्थः कलमाह शब्दादिति एवं स्वभावकानि परा
 शिवयाभिमाना नीतिनिर्दिष्टाणि हननं कृतवानिति कथं तेषां हननं नाशः नष्टानां च न विषयो पनयनद्वारा नर्थहेतुतेति चेद्य
 देवेन्द्रियाण्यंतर्मुखानि स्युस्तदा तां यत्प्रतिष्ठता यामृतत्वासाधनानि इत्यंतर्दिष्टाणि बहिर्मुखानि सृष्टानि तिसृतेषां हनन
 मेव कृतमिति भावः कर्तृपदमाकांक्षो पूर्वकं व्याचष्टे को साविति हि रण्यगर्भ इकां प्रकरणेन वारति परमेश्वर इति स्वयं भवति न
 वतीति योगवृत्तिमर्थतस्तस्मिं दर्शयति स्वयमेवेति एव कारव्यावर्त्य दर्शयति नेति तस्मादिति यस्मात्तवानि परोचिव्यत्तुण
 नूतस्मादिसर्थः उपलब्धोपलभ्यत इति येन तिरकोषः विभक्तिलोपश्चोदय इत्याह न सादिना न चिंदि यातां प्रसंगे प्रावण्याभावा क
 दात्मदर्शनमेव मुख्यमधिकार्यभावादि सांक्ष्याहैवमिति अनात्मभूतशब्दादिविषयोपलब्धस्वभावत्वेपीत्यर्थः कश्चिदि
 युधिका विदोर्लभ्यं द्योतयति यथा कश्चिन्मार्ते कीर्त्योर्जुनादिः नद्याः नर्मदादिरूपायाः प्रतिस्त्रोतः प्रवर्तनं करोति एवमने
 कजन्मसंसिद्धां दिप्रवृत्तिनदिप्रतिस्त्रोतः प्रवर्तनं कृत्वा गुरुमुपगतो विवेकी तत्तत्पदार्थविवेकवान् प्रसंगान्न संसृ
 भावंपश्यतीति संबंधः प्रत्यगात्मपदं व्याचष्टे प्रसङ्गेति नन्वात्मशब्दवाच्यः प्रत्यदेहादिरपि भवतीत्यां कयाह प्रतीच्येव
 ति अन्यस्मिन् देहादात्मशब्दप्रयोगस्ततो दात्म्याभिमानादिति भावः योगिकीवृत्तिस्तत्रैव साहचर्यमतीति तत्रैव प्रसंगात्
 न्येव आप्रव्याप्ताविति धातुर्थानुगमादात्मायापक इत्याह यच्चाप्नोतीति यच्छब्दोऽस्सर्वे यस्मादिसर्थ इष्टव्याः आदत्ते सं
 हरति स्वात्मन्येव सर्वमिति लयाधिष्ठानमुच्यते कार्यस्य कारकत्वेन लय इत्यात्मनो नया व्युत्पत्त्योपादानकारणत्वं लभ्यते
 रहलोके विषयान्तीत्यनेन योगेनोपलब्धत्वात्मात्मनो लभ्यते अस्य जगतस्संततो निरंतरो भवस्ततो येनाधिष्ठानसत्ता

त्रिरिक्त सत्ता भूयत्वा दशोपित स्य रत्न तस्यैव तस्मादासे सधिष्ठानत्वं लभ्यते न च पश्यदिति भूतकाल निर्देशान्नाप्युना तन्नानां दर्श
 नमिस्यादं क्वाह पश्यतीति कथं भूतलकारो वर्तमानार्थे कइति तत्राह चंदसीति दर्शन प्रकारमाकाशा पूर्वकं दर्शयति क
 थामिस्यादिना च द्रुपहणमुपलक्षणा मिस्याह ओत्रादिकमिति व्यावृत्तत्वं कस्मादित्याकांक्षाया मवेक्षितं पूरयत्येवेति सोपि
 काशीयवं संस्कृतः विषये भ्यइंद्रिय नियमन संस्कार संस्कृतांतः करण इत्यर्थः ननु बाह्येषु विषयेषु ज्ञानाभ्यासस्तथा
 लोचनपरस्यापि तत्त्वमसीति वाक्यादात्मेक्षणं सेत्यतीत्याशं क्वाह नहीति ननु विषया लोचनपरस्यापरोक्ष भ्रमानिवर्तकत्वा
 नानुदयेषु तन्नि यमन संस्कृतस्योपभ्रमपिक्षानेयर्थमिस्या कां कते किमर्थं पुनरिति परिहरत्युच्यत इति अमरणाधर्मैर्म
 रणादि संसाशभावोपलक्षित स्वरूपत्वमत एव निस्य स्वभावत्वमात्मन इच्छेय न्वयः पराचक्रामा निति व्याख्यातुं भूमिका
 मारचयातेयदिति स्वाभाविकं शास्त्रानपेक्षं पराजयेत्यस्य व्याख्यानात्स दर्शनमिति प्रतिबंधस्य दुरदृष्टादे कारणा म
 नात्स दर्शनामिस्य च हेतुमाह प्रतिकुलत्वादिति अविद्येति शेषः वृक्षा स्वरूपं दर्शयति पांचोति पाशं दवे वेत्यस्य व्याख्यादवे
 सादि पश्येहेतुमाह विद्येति भुज्यंत इति भोगः तेषु ताभ्यामनस्य दर्शनभोगे धारुपाभ्या प्रतिबध्य मात्मनः परात्मत्वेन
 दर्शयेषां तैतथापराचइत्यस्य व्याख्या बहिरित्यादि अर्थप्रशानाप्रनुगमनं नामानात्स दर्शनवृक्षादेति तास्संतः कामानां
 लब्धाशो भवन्तीत्येतत्तेन कारणेन विषयानुगमेन कारणेन वित्तस्य मृशोः पाशं यं तीक्ष्ण न्वयः मृशु शब्दार्थमाहा विद्ये
 तिवित्तशब्दार्थमाह विलीनं स्यादि अवयवव्युत्पत्ति पूर्वकं पाशशब्दार्थमाह पाशं तदस्यार्थं तरमाहानव रतेति अन
 वरतेत्यादि पूर्वविशेषणं वानर्थस्य ब्रूता यस्मिन्निति विशेषणपक्षे विग्रहो भवति यंतीत्यस्यार्थमाह प्रतीति अथ
 वापराधं मुक्ता वाक्यार्थमाहानव रतेति एवमना सप्रवणस्य संसार उक्त प्रकारेण यतदस्यार्थं प्रत्यस्व रूपवस्त्वान

न
 रा

नि
 ॥२८॥

क

रूपं ध्रुवत्वं मुपपादयति देवादीति प्रसंस्क रूपममृतत्वं ध्रुवमिह न श्रुतिमुदाहरति नेति अविचा ल्य मकार्ये अधुवेषु
सर्वे पदार्थेषु कूटस्थममृतत्वं निर्धार्ये सन्वयः ब्राह्मणाः प्रेक्षयिदः किंचिदपि न कामयन्त इत्यत्र हेतुमाह प्रसंगात्मेति
तास्य योर्धमाह पुत्रेति किं धर्मवत्परोक्षत्वेनोत्पद्यन्वत्प्रसक्तत्वेन वात्मनोऽपि गमइत्याकांक्षा पूर्वकमुत्तरं व्याचष्टे यदिज्ञाना
दिनादेहादिदिविक्तं हाणाविज्ञानस्वभाववत्मासन्नो प्रसिद्धमिहा श्रिपति नन्विति वित्तानामीति शब्दादीति शेषः सार्व
लौकिकप्रतीतिं दर्शयति देहादीति तथा च येनेति प्रसिद्धार्थं कथं बुद्धप्रयोगो नुपपन्न इति भावः यद्यप्यात्मनो लोकोक्तो वि
कलत्वात् प्रसिद्धिस्तथापि विचारकोणाव्यातिरिक्तत्वेनैवात्मस्वरूपप्रसिद्धेर्यच्छब्दविशेषो नास्तीति परिहरति नेत्या
दिनादेहादेर्विज्ञानाभावे हेतुद्वयमाह शब्दादीत्यादिना गुणगुणिनोरभेदाच्छब्दादिस्वरूपत्वं संघातस्य दृष्टव्यं कार्य
कारणसंबन्धि न शब्दादयस्त्वात्मानमयं च न ज्ञानीयुः शब्दादिवादि शब्दाद्याह शब्दादिवद्विपक्षे बाध्यकमाह यदिहीति
पतन् शब्दादेः स्वरूपविज्ञानास्तीत्युक्ते फलितमाह तस्मादिती लोकोक्तसंघातात्माव्यातिरिक्तत्वभावेन संघातस्य विज्ञा
नत्वे दृष्टान्तमाह यथेति येनोत्तरप्रकाशमना तदन्वयति रिक्तात्मना संघातो ज्ञानातीत्यर्थः शब्दादिकति पय विज्ञेयो पा
शनादसर्वज्ञत्वमाशङ्क्याहात्मनेति अविवक्षितमिति श्लोः सर्वस्य विज्ञेयत्वे फलितमाह यस्योक्तत्वं विज्ञानमुपसंहरति पत
दितित देवाविषयमिती प्रकृतमनुदेवतियदिसादिना यदिसादिवाक्याभ्यां पद लक्ष्यविदेशो न्यदितित स दलक्ष्यमि
दं शः नास्ति सन्तेन वाक्यार्थविदेशावैशब्दे स्सर्वोपाविषदैक रूप्य प्रदर्शनार्थः विज्ञेयपरिसमाप्ते रुत रग्रंथवैयर्थ्य
शङ्कायामाह ति सूक्ष्मत्वादिति आह प्रकाशतरेतेति शेषः त्रिपुटीसंग्रहार्थमाह स्वप्नविज्ञेयमिहैव मुत्तरं च पूर्ववदेति
यच्छब्दोऽप्यसमाध्यानादि पूर्वपूर्ववदिसुच्यते महान्तं व्यापकं विभुं विविधं नवसम्प्रादिती विभुं सर्वकल्पनाधिष्ठा

नामिसर्थः इति साक्षात् न त्वेति संबन्धः साक्षात्कारवच्येयं तद्वानिसर्थः कर्मफलचोक्तप्रमाणदिकलापधारयितृत्वापलक्षितमा
स्यानंतपदलक्ष्यकालत्रयपरिच्छेदानस्वीकृतलोपलक्षिततत्पदलक्ष्ययः कश्चिद्विवाहीवेदसाक्षात्कारोत्तिसतस्मादनंतरं
सात्मानं नरकपातादिभयात् नरक्षितुमिच्छतीति प्रकारांतरेणाह किंचेति मध्यकर्मफलमतीति मध्यकर्मदः तमिति युक्तस्याह
स मध्यकर्मदमितिसामीप्यं चात्र भेदः अत्रेदेन वेदे सर्थः अत्रेति हेतुमाहाभयप्राप्तत्वादिति उक्तमर्थे व्यतिरेकेणोपपादयति
पावोऽस्तीति आत्मानं नरकपातादिभयात् नरक्षितुमिच्छतीति प्रकारांतरेणाह किंचेति मध्यकर्मफलमतीति मध्यकर्मदः तमिति युक्तस्याह
ति निसस्यापि द्वितीयसंबन्धादयशं का तन्ने साहा वै तमिति पूर्ववदिति यन्न चिकेतसाष्टष्टं देवादिभिर्विचिकित्सि
तं च मोदिभ्यो न्यदिहोः परमं पदं यस्मात्सरं नास्ति तद्वापुन दधिगतमित्यर्थः इत्तरसंदर्भे स्यता प्रथमं माह पदं त्रितयः
पूर्वतप सो जातं हि रण्यगर्भं पश्यति स पत्तलकृतं ब्रह्म तद्देवपश्यतीति संबन्धः आकाशापूर्वकं हि रण्यगर्भं विचि
नष्टिकमिसादिना प्रथमं पश्यतीत्यर्थः तस्यैव विशेषणंतरमाह देवादीति शब्दादीनुपलभमानमिति ननु हिर
ण्यगर्भस्य प्रतिदेहं भोगाभावात्कथं शब्दादीनुपलभमानमिति चेच्छिरण्यगर्भे स्यात् करणं शोन जीवोपाधिवा जी
वतादस्य विवक्षया विशेषणं शब्दादीनुपलभमानमिति भावः ननु हिरण्यगर्भे दर्शनं प्रकृतब्रह्म दर्शनं कथमिति
चेत्स्वर्णात्मातं कुंडलं सुषर्णं यथा तद्वत् ब्रह्म तो जातो हि रण्यगर्भोऽपि ब्रह्मात्मक एवेति बोध्यं हि रण्यगर्भग
र्भस्यैव विशेषणंतरमाह किंचेति अदनादेभ्यो ह्येतात् पूर्ववत् अंतःकरणद्वारा जीवतादात्म्यापभवाद्गुहायां स्थि
तिसर्थः कटुकषायवर्जितं पानं श्लेष्मवातेकरभिनमस्यो ज्ञानमगहि तं ज्ञातिका माहेत्यमिति यत्प्रकृतं ब्रह्म त

देतदप्रिविशदूपमि सर्थः प्राणाधिरूप गन्तोसर्वोत्पत्तं ब्रह्मोप संहरति तदेतदि उक्तं यवार्थो सेती सनेन संबध्यते
कश्चिदप्यतो विजन स्सुषुप्तो प्राधान्येन तदात्मकतां जाग्रत्स्वप्नयोस्तत्संबन्धितां च गच्छतीत्यर्थः। अथवा फलार्थो ज्ञान
संभृतक मीनुष्ठाना तत्संबन्धि हिरण्यगर्भोत्पत्तं गच्छति निरतिशयपुरुषार्थो केवलात्मज्ञानेन तदात्मकतां गच्छ
तीत्यर्थः एतद्वैतदिति पूर्ववद्व्याख्येयं ननु स वात्मकं ब्रह्मोक्तं तदसत्तदुपाध्यावधि न चेतन्यस्य संसारिता ब्रह्मणा आ
संसारिता द्वैतध्वर्माकांतयो रैक्या योगादिसाशंकते यत्र ह्यादि द्वैतिततदुपाध्यात्वात् स्थावरांतो पाधिमत्वात् अ
ब्रह्मवदवभासमानं तच्चैतन्यं संसारी सच परस्माद्ब्रह्म लोभ्य इति संबन्धः उक्तेरमाह मा भूदिति इत्याशंका कस्याचि
मा भूदिति दैविरुद्धधर्मवत्तस्योपाधि निबन्धनत्वात् न स्वभावे कोक्तिं चिदनुपपन्नमित्युक्तेरमाहेत्यर्थः इह जीवो वा
यो अवभासमानमिति विशेषणद्वयान्वयिनं प्रत्युक्तेन न्ययध्वं वाच्यं विवेकिनां नेवं भासते तत्राहा विवेकिनामिति त
देवा मुत्र कारणोपाध्याविसन्धयः ननु विशिष्टजीवचेतन्यस्य कथं तदार्थरूपत्वं तत्राह स्वासस्त्वपितिलक्षितमि
सर्थः ब्रह्मत्ववतीति शेषः व्यतिहारमाह यच्चैति अमुस्मिन् कारणोपाध्या अचिसस्यार्थमाहानुविभाव्यमानमि
ति अनेददृष्टार्थं नेदनिंदामवतारयति तत्रैतज्जीवेश्वरोपाध्यार्म्यो एवं सति तद्वैतचैतन्यैकत्वे सति उपाध्या
स्वभावश्च नेददृष्टि श्रुताभ्यां कारणतया लक्ष्यतइ सुपाध्या नेददृष्टि लक्षणातया न ह्यंतःकरणव्युपाध्या नेद
दृष्टेश्चानिर्वीच्या विद्यामंतरेण संभवः कार्यकारणभावस्य संबन्धसंबन्धस्य च दुर्निरूपत्वादिति भावः सिद्धं
ईनमनुक्तं शक्ति परस्मादिति नानेवे सुपमार्थ इव शब्दः यथा स्वप्ने नानात्मस्वभावे प्रत्यगात्मनि नात्ममथ्यारो ना

प्रति

ते

॥३०॥ न
ने

का
॥३०॥

व्यस्यताभिनिवेशेन व्यवहरति तथा जागरितेपि नानात्वमध्याशेषस्य स्यताभिनिवेशेन व्यवहरति तस्य विदित
त्वादेकरसब्रह्मास्मीति पतव्यमिदं मरणग्रहणमुपलक्षणमिति व्याचष्टे पुनः पुनरिति एकसंवेदस्य
कथं शास्त्रे पाविभागइत्याशंकासु प्रतिकल्पितमेवेनेसाह प्रागेकस्वविज्ञानादिति इति यस्मान्नान्यदस्ति तस्मात्
लेवे सन्वयः ज्ञानानंतफले साहस्येति ज्ञानादर्शननिर्दिष्टमुपसंहरति यस्मिन् अंगुष्ठपरिमाणजीवमनूष्यब्रह्म
भावविद्यानादींश्चीयमानविशेषादंगुष्ठमात्रस्य चाविवक्षितत्वाद्ब्रह्म परमेव वाक्यमिहाह पुनरपीति तस्य पु
नरंगुष्ठमात्रमिदं तस्मात्प्राधान्येनाप्यारमस्येति तच्छिद्रवत् अंतःकरणमुपाधिर्यस्य सतथोक्तः उपाधिप्रयुक्तमात्र
नंगुष्ठमात्रमिदं तस्मात्प्राधान्येनाप्यारमस्येति तच्छिद्रवत् अंतःकरणमुपाधिर्यस्य सतथोक्तः उपाधिप्रयुक्तमात्र
तं यथा तद्वत्त्वमनइत्यर्थः प्रसंगात्मानमनूष्यतस्य सामानाधिकरण्यलेभ्यत सदलक्ष्यस्वरूपा माह यदिति तत्त
दिज्ञानादूर्ध्वमात्मानं न गोपायितुमिच्छुतीत्यभयस्य प्राप्त्यादिति व्याख्यानंततइत्यादेः पूर्ववदिसाह नततइतीनाय
मस्तीति द्वितीयपक्षस्योत्तरत्वेनोत्तरं वाक्यमवतारयति चेति युक्तं पठनमिति शेषः तत्र हेतुमाह ज्योतिरिति प
रत्वादिशेषणत्वादित्यर्थः यः प्रसंगात्मा भूतमव्यस्ये ज्ञानस्संक्षितइत्यन्वयः उर्यर्थे व्याख्यातः एवैश्वर्यमाह का
नान्यइति यदर्थे वाक्यमवतारितंतमाह नैति नन्वस्य कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषा अपिरेवनेत्यत आह
यायतइति प्रसुक्तः दाढ्योर्थमिति शेषः प्रसुक्तेइत्यन्वयार्थश्चकारः योनिरुक्तापरिहरन् संबंधमाह पुन
रपीति उचिते उन्नतेइत्यतइति अस्मादिसाहात्मानइति अनुधावतीत्यस्य तात्पर्यार्थमाह शरीरतियथोदकं

भुङ्क्षते वाक्यमपेक्षितं पूरयन्त्या च वेदस्येत्यादिना उपाधिरविद्यादिः संपूर्णवत्या स्नातृपर्यं माहृतस्मादिति
यस्माद्वेदो गोत्रो नो विदितस्तस्मादिसर्थः नास्तिकभेदे दृष्टिः शालिकविज्ञानात्संज्ञानात्संज्ञाभेदे दृष्टिः तां स
र्वोपेक्षयापि त्रैलोक्यवक्त्रं प्रसिद्धं भुङ्क्षते न्यस्य सम्यग्व्यतिष्ठेत्तेनैति भुङ्क्षते मदेतदर्थं न मेवादरणीयं यं
आभातिभ्यामिसर्थः तदुच्यते वल्लीविवरणं समाप्तं ॥ नन्वेकप्रकारमात्मतत्त्वं प्रातिपादितं किमर्थं उत्तरव्या
ख्यानं इति चेदात्मतत्त्वं स्यादुर्विज्ञेयत्वात्कारणतरेण तदुक्तिरिति चेन्न सत्त्वं परिहरन् संबंधमाह पुनरपीति
भूयोपि यथा वक्तव्यमिति न्यायेन उपायांतरेणापि ब्रह्मज्ञाप्यते तत्रोपाया एव निश्च्यते नोपेयस्य भो दोस्ती
ति भावः अक्षराणि व्याचष्टे पुरमिति पुरं शरीरमिति संबंधः पुरसां त्रयं माह द्वारेति दृष्टं तद्द्वारपालाः भ
गः तेषामधिष्ठाता रोधिपतयः आदिशब्देन मंत्रिवन्दि सप्तप्रकारयंत्रादोलिकादि गृह्यते दार्ष्टिके
तु मूर्धनानि सहितं च सुश्रोत्रमासिका मुखधोरं ध्याती द्वापारिद्वारपालाः चक्षुरादी द्रियाणि नाभेः समा
नः मूर्धः प्राणाः तेषामधिष्ठाता रः दिग्वातादयः आदिशब्देन तद्भ्यां सरूपि रमेदो मन्त्रास्त्रिस्त्रायवः प्रा
कारसदृशाः मूलाधाराणां तान्यहात्मिकसदृशानि संप्रयोगेनातिशयाति प्राकारोपरि स्थितविज्ञा स्वसदृशानीत्यादि
दृष्टव्यं शरीरस्य पुरं तत्तत्कालः प्रयोजनमाह पुरं चेति स्वात्मना पुरेणा संहतं स्वामिनः पुरोपचयापचयाभ्यामु
पचयापचया राहिस्य पुरसत्ता प्रतीतिमंतरेण सत्ता प्रतीतिमंतं स्वातंत्र्यं तथेति यथा पुरेणा संहतः स्वतंत्रो यः स्वाप्रीतः
पतमा पुरं दृष्टं तथा पुरसा दृष्ट्या दने कोपकरणसहितं प्रसक्तं शरीरं शरीरेणा संहतः राजस्थानीयः स्वतंत्रः यः स्वामी

तदर्थं प्रवितुमर्हतीत्यर्थः तत्स्वार्थं विशेषणसमुच्चयार्थं शब्द विशेषणमेव व्याचष्टे यकादशेति पुरस्वामिनामाकां
 क्षापूर्वकं सविशेषणं निदिशति कस्येति ज-मा-शेति वद्भावरहितस्येति यथः दृष्टोतेराशौ वक्तुं चेत् सर्वप्रकृत्यनुकूलं
 तं प्रकृतं तु यथा सविता स्वाविनाभूत प्रकाशवानि सुच्यते तथा जगन्मादिना ~~कस्य~~ रहितारं इरूपेणावस्थितं
 नित्यवित्तमित्युक्तं पितृमिसाह ~~वक्तु~~ मिसादिना अनुष्ठये सादिवाक्यमपेक्षितं पूरयन् व्याचष्टे ~~यस्येति~~ ननु पुरस्वामिने
 जीवत्वात्तस्येश्वरत्वं निर्देशकथमिति चेदजस्येति जीवस्यावक्तुं चेत् स इति ईश्वरस्य निर्देशात्प्राप्तानाधिकरण्या
 दभेदे प्रसंगमिन्नेश्वरस्य पुरस्वामित्वनिर्देशो व्युत्पन्न इति भावः आत्मनः क्रियाविषयत्वाभावाद् अनुष्ठानमात्मनि
 ध्यानमेव योग्यतावशादिसाह ~~यानं~~ हीति सम्यग्विज्ञानपूर्वकमित्यप्रतिबध्नापरोक्षाकाररूपं विज्ञानं पूर्वमुद्देश्यं यस्य
 तत्तथाभयथासम्यग्विज्ञानानंतरं ध्यानायोगात्साक्षात्कारार्थं वेध्यायते लक्षणार्थत्वापत्तेस्तद्विज्ञानादभयप्राप्ते
 नित्युत्तरभाषाविरोधादिसाधिकादित्येवैवैति सर्वेति भयेक्षाभयस्य दर्शनमित्यर्थः विमुक्तश्च विमुच्यत इति पद
 योऽप्येन सत्कर्मं परिहरति इहैवेति ननु पुरमितिविशेषणादेकपुरवर्तिनमुक्तं तथापि परिच्छिन्नत्वापत्तिरित्याशङ्का
 कांक्षापूर्वकमुत्तरमवतारयति सवितितु शब्देनाशङ्कानिवर्त्यते हंससंनिभसु तरेष्वपि दृष्टव्यं इति व्युत्पत्त्यामुच्ये
 षदादिसंस्तनामेत्यर्थः ननु वेदिशब्देन चतुरंगुलखाताभूमिरुच्यते कथं च धिर्वीर्यं भावते कीर्तनात्पृथिवीवे ॥३१॥
 दिशब्दवाच्या भवतीत्यर्थः सोमरसाधारवद्देवात्रेडोलाकलशशब्देनोच्यते अतिथिशब्दस्य रूढार्थं प्रादायायी
 तरमाह ब्रह्मणा इति इति दुरोतसदित्यन्वयः इति वरसदित्यन्वयः एवमुत्तरत्रो ननु सर्वात्मने संप्रपंचते न मिथ्या

३ अभिधीयते तत्रोहयमिति यायसे प्रसिद्धा इयं वेदिः पृथिव्याः परोतः परस्वभाव इति वेद्यः पृथिवी ३

लंस्यादात्मन इत्याशंक्याह सर्वेति पारमार्थिकेति शयस्वभावमेवेत्यत्र हेतुर्वैरुदितितत्र हेतुः सर्वेति निरविष्टानभ्रमा
योगाद्वैतमादिष्ठा नभूतात्मनो नमिथ्यात्वमिति नाकः न च सोवा आदिसोहं सशुचिषादि सादिसोमं नार्थतया व्या
ख्यातः कथं तद्विरुद्धमिदं व्याख्यातमिथा शंक्याह यदाप्यादिस्यवेति अस्यादिस्यस्येति संबन्धः सूर्य आत्मा जगतस्तत्त्व
श्चेति मंत्रवर्गात् मंडलोपनक्षितचिह्ना तोरिष्यत इव सर्वात्मस्य मिस्यर्थः सर्वथापीति प्रतीचः केवलस्य मंडलोपनक्षित
तचैतन्यस्य वा मां नार्थतदर्थः ये ये चैतन्ये तदिति या पूर्वविचिकि सा प्रभूमूलत्वेनोद्गाविता सापि निर्मूलत्वेन दृशीयितुं
देहव्यतिरिक्तास्ति त्रमात्मनः साध्यसात्मनः स्वरूपाद्या मइत्यादिना बुद्धेः प्राधान्येन देहपाका शीघ्रत्वेना तत्रा
स्मिन्नात्मसीन इत्युच्यते इत्याह देहयेति संभजनीयं मुपुष्पुमिति शेषः उपासत इत्यस्य ता मर्थार्थमाह ता
दर्थ्येनेति आत्मा र्थत्वेनानुपगत व्यापारः कर्मोभिव्यक्ति काल इति शेषः यदथाह सनेनानुमानं सूचितं तथाहि सर्व
प्राणकरणव्यापाराश्चेतनार्थाः तूपयुक्ताश्च भवितुमर्हन्ति अत्र चेष्टा ताद्रथादिचेष्टावदिति अन्यः प्राणोच्यते
शेषः करणव्यतिरेकं साध्यत्वा कार्यव्यतिरेकमाह किंचेति प्रोक्तं तत्परिहरति विस्त्रंसनेति विमुच्यमानस्य प्रार
ब्धय इति शेषः प्राणादिकलाप इति कार्यकरणसंघात इत्यर्थः यथा पुरस्वापिनोराशोपगमे पुरवाप्तिनो ज
नामव्यत्रापगच्छेति तद्व्यापारदय इति दृष्टान्तेनात्मनो व्यतिरेकं साध्यस्य देह इत्यादि नाहतबलमिति चेतना
चेतन्यस्य सामान्यवृत्तिसंघातस्य बलंतद्व्यमित्यर्थः अतएवाप्यपततीत्याह विच्छेदस्तमिति अनेनेदमनुमानं
सूचितं शरीरे चेतनशेषं तदिगमे भोगा नर्हन्तीत् राजपुरवदिति हेनान्यथा सिद्धिं संकतेत्यामतमिति तद्वा

तिरिक्तेति शब्दः प्राणादिव्यतिरिक्तार्थः अचयमुक्ताव्यतिरेकमाह प्राणादिभिरेवेति लोकप्रसिध्यर्थको हि शब्दः। शं
 का समाप्तिद्योतक इति शब्दः। शंकोत्तरत्वेन वाक्यं योजयति नेतदिति इतस्तप्राणाद्यप्यगमाधुनैरस्य हतवत्त्वं प्रा
 वा लोनापानेन जीवति चेच्चक्षुरादिना जीविष्यतीत्याशंक्यतपो गृहणमुपलक्षणार्थमिहाह चक्षुरादिना तेन जी
 वती सत्रहेतुमाह न हितिसंहायमिति तत्राकारित्वाकार्यौ लनकलोच्येत न्यसंबंधमंतरान जीवनहेतुत्वं संभव इत्यर्थः जीवप्रा
 णाधारता इति धातुस्मरणं च शरीरस्य जीवनं नाम प्राणाधारतं तस्य योगस्य धारणं कुंडे दधि धारणवत्तत्र प्राणा
 स्यैव हेतुत्वं कथमुच्यते जीवनहेतुत्वं प्राणादिना संन भवतीति तत्राह स्वा र्थे नेति स्वप्रयोजनोद्देशेनेत्यर्थः अ
 संहतै नष्टहपदार्थो प्रविष्टे न संहता नां संघातापाने प्राप्तानां दृष्टं तमुक्ताकाष्टांतिकमाह तथेति कादाचित्क
 स्य प्राणाशरीरसंयोगस्य स्वभावतो नुपपत्तेश्च संघातस्य च लोके परप्रयुक्तस्य दर्शनाद्भूतव्यमन्येन संघा
 तप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः अत इति संहतत्वं परामृश्यते उपाश्रितपदस्यार्थकथनपूर्वकं तास्यार्थमाह यस्य
 तिसंहतसन् प्राणापानादिविसन्नयः। येयं प्रेतेति प्रष्टुः परलोकास्ति तेषां संदेह आसीद्विशेषतस्तन्निवृत्ति ॥३२॥
 सार्थमुच्यत इति आह तदानीमिति जीवस्संश्रुतीत्यर्थे च शब्दार्थहेतुं याचयेत्। द्विजानादिति यस्या विज्ञा
 नादिति संबंधः अविद्यावत्त्वाद्भवे किं न इत्याह मूढा इति देहि न इति विशेषणदसंकुदेह ग्रहणं तत्प्रापक
 कर्मोनुष्ठानं च सूच्यते तास्यार्थमाह यो विमिति असंतापमा इति प्राणापानकिं नो गृह्येते नुगच्छतीति प्रा
 णाप्नुवतीत्यर्थः उक्तमर्थं स्पष्टयति पेरिति विज्ञानमुपासनं न गृह्णी

॥३२॥

॥३२॥

दक्षैर्नादिचयथाविज्ञानं शरीरग्रहणं प्रमाणमाह यथेति प्रज्ञा मनोतत्कर्म्ययथा प्रज्ञं सर्वं भवत्युत्तमं तदिति संभवाः प्र
प्रज्ञातिशेषः प्रसंगात्तत्परि समाप्य प्रकृतप्रतिपादनपरमुत्तरं नाकामित्याह यत्प्रतिज्ञातमिति सुखेव प्रवेष्टुं लीनेषु प्रा
तः करणव्यतिरिक्तेषु अन्यथा साक्षिणः सन्निधिमात्रेण कामाद्याकारपरिणाम्यतः करणप्रेरणानुपपत्तेरिति काव्य
तदिति कामस्तं भविष्यमानिदं तः करणरूपेणाभिव्यक्तं या यदसन्वयार्थं पुनस्तथ्यते तद्रूपेणैव कारानुवर्गं सि
द्धं वक्तुमव्यावर्त्यमाह नाभ्यदिती स्वभावस्थायामिति स्पष्टं साक्षिणस्तत्काशादयदि न गुह्यं
यतमंत्रपपविष्टं नास्तीत्यर्थः तद्रूपमिना शीति कीच्यत इत्याकांक्षायामाह सर्वेति सर्ववेदेष्वित्यर्थः भूरादि
लोकानां प्रकृतब्रह्मश्रीतत्वे हेतुमाह सर्वलोकेति पूर्ववदितितदेतत्सर्वोत्सुकं ब्रह्म उद्वनायेति नातीकाम
तीत्यर्थः ननु जन्ममरणकरणानां प्रतिप्राप्तिनियमाद्युपपत्तेषामप्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं सत्त्वरजस्तमागु
णानां वैपरीत्या च नानात्मनो व्यवस्थिता इत्यनेकतार्किकबुद्धिविशेषास्तर्कपुरनर्थक्याः सत्यत्र न चि
तस्त्वेतत्संभावनीया इति कोपधिकवेदसाधने सिद्धसाधनत्वं स्वभाववेदसाधने नानाकारिकात्वं दर्शयितुं प्रक
मत इत्याहो नैकतार्किकेत्यादिना त्रनेके कुतार्किकाः पापं शिथलको गमावष्टं वा तदधीना या बुद्धिः तया कलित
माकुलितमंतःकरणं येषां ते तथा तेषां मित्यर्थः अनेकतार्किकबुद्धिविचालितांतःकरणानां मित्रिपाठे तार्क
का एव कुबुद्धयः ते स्वमतोपन्यासादिनाविचालितं श्रेयोमागैर्दंतःकरणं येषां ते तथा तेषां मित्यर्थः प्रमाणाद

५५ अतस्तस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यप्रसङ्गमैकस्वरूपविज्ञानं प्रमातेभ्यासादिलिङ्गसाहचर्यद्वयीयसकृ
 दिति अनुबुद्धीनामिति पूर्वपक्षार्थहेतुनाधीयते सम्प्रविष्टानात्मकवृत्त्यास्तदं न भवतीत्यर्थः अमुबुद्धीनां ब्र
 ह्मणो नोचेतसीवेति पाठो व्यतिरेकदृष्टान्तार्थः तस्य प्रतिपादने विज्ञापितस्वभावप्रसङ्गमप्रतिपादने अहं देवतीतात्प
 र्यवतीदाह्यमेदं काष्ठादिविशेषप्रतिरूपइति उपाधिरूपेण प्रतीयमानः चतुष्कोलात्वादिव्यमं केहिदाकृतीते इ
 त्वावहिरविलस्यतइत्यर्थः न तत्र दावीदोहाह्यमेदेन दावीदिविशेषेण दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह एक एवेति अ
 न्यतरत्वेति सूक्ष्महेतुः सदृष्टान्तरूपं रूपमित्यादिव्याचष्टे दावीदिविशेषेणादिना रूपं रूपमित्यस्य सर्वदेहमितिया प
 र्यानेन विकारे प्रविष्टस्य विकृतिमात्रं कोबहिश्चेति पदेन परिहारइत्याह बहिश्चेति सेनाविकृतेन स्वरूपेणासंस्पृष्टस्व
 रूपेणोस्यर्थः वायोरस्मिन् लोके कथं प्रवेशो दावीदिविशेषेण नुपलं भादिसात्रं क्वाह प्राणात्मनेति इसादिसमानामिति एकस
 चेत्यादिवाक्यव्याख्या न पूर्ववदित्यर्थः ननु परमात्मा दुःखी स्यादुस्य निजता लोकावदित्याह एकस्य सर्वोत्पत्तिरिति मेव प
 रमात्मानमेव परस्वेव सपिपाठः इदमुच्यते दृष्टान्तपूर्वकमुत्तरमुच्यते अविद्यायो प्रतिबिंबितश्चिह्नानुरागो नोतो भवति
 भूतस्वकामादिदोषप्रसक्तः कर्मकुरुते तन्निमित्तं चतुःस्वत्वात्मन्यव्यवस्यति परमात्मानु निरविद्यतादुःखसाध्य
 नभूयता न दुःखीततो प्रयोजको हेतु इत्याह लोकोस्य विद्ययेति स्वरूपेण न माविषयत्वं विपरीतबुद्ध्या सवा
 सत्तरज्वादीनां यथा तथा चैतन्यस्याप्युपाधिरूपेणाध्यासाश्रयत्वेपि निरुपाधिकविवकल्यब्रह्मरूपे
 णाध्यासानाश्रयत्वात् न दुःखितं प्राप्तिरित्यर्थः विपरीतबुद्ध्या रोपनिमित्तेन लोकादुःखेन नालिप्यतइत्यन्वयः

॥३३॥

३३

तत्राकोक्षापूर्वकं हेतुमाह कुत इत्यादिना इति यस्मात्तस्मान्न लिख्यत इत्यन्वयः स्वापेक्षया परस्योत्कर्षदर्शनं पारस्त-
त्रं च स्वस्य हीनत्वं स्वस्वरूपं प्रसिद्धं लोकेतदभावात् परमात्मा दुःस्वीततस्तु प्राप्तिः परमपुरुषार्थो भविष्यतीत्या-
ह किंच सहेत्यादिना हि शब्दानतस्मश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुतिप्रसिद्धं तद्योतनार्थवद्विते हेतुमाह कुत
इत्यादिना अंतरात्मत्वे हेतुत्वे नोत्तरवाक्यं व्याचष्टे यत इत्यादिना स्वासत्तामात्रेणोपाधिभेदमाशयवहं धांकर-
तु हेतुमाहा चिंसेति यत इदं कस्येतत्सर्वभूतांतरात्मा यस्तमित्यन्वयः नन्वात्मशब्दोऽशीरवाच्यते तस्तस्य
तं किमिति न व्याख्यायत इत्यत आह न हीतित हेतुस्तस्य बहोरः कथमित्याशङ्क्यादर्शप्रतीतिमात्रेणादर्शस्य
सुखमिति वक्ष्यीरस्तु इत्युपचर्यत इत्याह दर्शस्यमित्यादिना तमात्मस्य मितितत्त्वं पदयोस्सामानाधिकरण्यादे-
कं विवक्षितं तमीश्वरमात्मानमिति निवृत्तावाप्त्येभ्यो विषयेभ्यो दृष्टिर्येषां ते तथा उपाधिवहता निप्रायेतावह-
वचननात्मापेक्षयेत्याह चरुभूतानामिति ब्राह्मसत्त्वं बुद्धिनां वासिषु विषयेषां सत्त्वं बुद्धिर्देवांस्वात्मभू-
तमपि इति सुखमित्यनुवर्तते विदुषां आत्मभूते सुखेनेत्यत्र हेतुमाहा विद्या व्यवधानादिति इदानीं परमात्मन्युपप-
त्तिरिति प्रसंगः प्रसंगमिति प्रशेनार्थमाह किंचेति सूर्याचंद्रमसौ चानायाथापूर्वमकव्ययदिति श्रुतेरकृताभ्यागमकृत-
विप्रनाशप्रसंगपरिहाराय चकल्यांतरीयभावानां प्रलीनानां कल्यांतरे सजातीयरूपेणोपादः प्रतीयते सतदा-
स्याप्यदिविद्वानां भावानां शक्तिशोबालयस्यातुतः प्रलये विनश्यत्सर्वे यत्र शक्तिशेषं विलीयते सोऽभ्युपग-
तव्य इत्यनित्यानां नित्यस्य सार्थः बुद्धिमत्तामपि ब्रह्मैवादीनां परमानंदानि मुख्यं हितांबहिर्मुखं चेतनोपलभ्यते सा-
धिनियेनारंगमयतीत्याह चेतनश्चेतनानामिति अनमीनामुदकादिनां मग्निनिमित्तं दाहकत्वं यथा तथा न्येषां ब्रह्मा

३४

दिनां प्राप्तिना मात्मचेतन्यनिमित्तमेव चेत्तच्चित्तमिस्यन्वयः कस्मादिसंघातानां चेत्तच्चित्तं चेत्तन्यनिमित्तं सोऽस्ति प
रमात्मस्यैव विस्त्रुतं कर्मफलं कर्मस्वरूपा ह्यसिद्धेन दीयमानं भवितुमर्हति व्यवहृता फलं तात्ते वा फलवदित्या
ह किंच सर्वं इह तिननु कर्म वशादेव तत्फलसिद्धेर्भावः किंचित्कुरदसत आह स्वानुग्रहेति कर्मणा मीश्वरप्रसा
दद्वारा फलहेतुत्वा न दोष इति भावः विदुदनुभवेपि परमानंदे प्रमाणा मिस्याह यत्तदात्मविज्ञानमिति तदात्मसुखं
परममनिर्देश्यमपि एतदिति मन्यंत इत्यन्वयः केत इत्याकांक्षाया माह निवृत्तेति त इति पदमध्याहर्तव्यं एतदिस
स्य प्रसक्षमेवेति व्याख्या नं विदुस स क्षलादात्मसुखस्या संभाविततया न जिहसितव्यं परमात्मदर्शनं किंतु दया
नातया विज्ञा रयितव्यमेवेत्याह कथमिति यथा निवृत्तैषणाः यतयो विचारणात्मबुद्धि विषय मात्मसुखमापाद
यंति तददात्मरूपं सुखं मात्मबुद्धि विषयं कथमापायेयमिति विचारयितव्यमिस्यर्थः ननु वाङ्मनसा तित स्या संभा
वितत्वेन प्रकाशमानताभावात् कथं बुध्यारोह इति शंकेते किमिति उदति वितर्कं यत इति यदिसर्थे यत्प्रकाशात्मक
मात्मज्योतिस्तदस्पृष्टं द्विगोचरत्वेन विस्पष्टं दृश्यते किमिस्यन्वयः वा शब्दं व्याचष्टे नेति अथवा यतः प्रकाशात्म
केतदात्मज्योतिरतोऽस्पृष्टं द्विविषयत्वेन विस्पष्टं दृश्यते किमिति संबन्धः वा शब्दं व्याचष्टे किं वा नेति इदं शब्दं व्या
ख्या नं भाति इत्यादिकुत इत्यभ्यविर्यतादिसर्थः जलं तप्तं जलं मुष्णुकमलातंतदादिस्यादि इत्यादि शब्देनायः पिडा ॥ ३४ ॥
दिगृह्यते ननु प्रकाशं कलमिस्या शंकाह न ही स विद्यमानेति पदच्छेदः प्राप्ता प्राप्ता विवेकेन प्रकाशस्यैव भास
कलाभस्वतो यदा देर्भी सकलं तददप्रकाशत्वे ब्रह्मणो नादिसादि प्रकाशकत्वं स्यादिति भावः ॥ इति कठवल्ली
विशिष्टघटादेः स्वयन्निघटादिप्रकाशकत्वं दृष्टं तद्वदव्याधीनप्रकाशस्य ब्रह्मणः सूर्यादिप्रकाशकत्वं २

वृत्ते

आप्यविवरले समासापंचमीवक्षी शाब्धन्यादि ~~तुल~~ तुल द शी नो दृष्टमपि वृक्षमूलं यथा स्तीत्यवधार्येत तददृष्ट
स्यापि वृक्षलोवधारणाय प्रक्रमत इत्याह नूलावधारणेनेति स्वस्वपावधारण इषया स्वस्वपनिश्चये च या
स्वस्वपावधारणविषयेति पाठे विषयशब्दो निमित्तवाची यमेति मावक्षी। उर्ध्वमित्युक्तं मित्यर्थः पदिसोः प
रमं पदं तदस्य सोयमुर्ध्वमूल इत्यन्यथः इदं शब्दार्थं स्पष्टयत्यव्यक्तो दीति अव्यक्तमज्ञातं चेतन्यमादिर्यस्य सोयंतथा
रुद्रावशेवृक्षादिरंते यस्य सोयंतथा सचासौ सचेति पुनः कर्मधारयः संसार एव वृक्षसंसारवृक्षः वृक्षशब्दप्रवृ
त्तिनिमित्तमाह ~~वृक्ष~~ वृक्षनादिति ~~वृक्ष~~ वृक्षेदन इत्यस्य धातोस्सप्रत्ययां तस्य रूपं वृक्ष इति चे ~~वृक्ष~~ यत्ते युक्तिमाह नृमजरे
सादिना कचिदवकि नृमजरे सादि पाठः टिप्पणकारे न गृहितः जन्मचलराचमरणच शोकश्च तत्तवादि येषां
तेन थातेनेकेन थी आत्मा स्वस्वपं यस्य वृक्षस्य स तथा अनेका न थी स कला देव प्रतिक्षणमन्यथा स्वभावत्वं सावि
कराजताम सवृत्तिसे देने साह प्रतिक्षणमिति प्रतिक्षणमन्यथा स्वभावत्वं हेतुमाह दृष्टेति दृष्टं दशनं तसमय एव प्रतीयते नोत्तरको भ
कमायासायादिव प्रतिक्षणमन्यथा स्वभावत्वं हेतुमाह दृष्टेति दृष्टं दशनं तसमय एव प्रतीयते नोत्तरको भ
मित्यर्थः अवयवार्थमाशय संसारो वृक्ष इत्युक्तं वृक्षसादृश्याद्वा वृक्षशब्दप्रयोगो भवति संसार इत्याहावसा
ने चेसादिना च शब्दः पक्षोतरयोतकः प्रसिद्धो वृक्षः स्त्रीषु वीपुरुषो वेति विकल्पो स्याददृष्टस्तथा यमपि संधी
तो वा परिणामो वा रब्धो वा न चेसादीनामनेकेषां शत संख्या कपाषं उबुद्धिविकल्पानां आस्य दो विषय इत्यर्थः
किं संज्ञको यं वृक्ष इत्यनव्यवसायगोचरः कश्चिद्वृक्षो दृष्टस्तथा यमपीति साम्यांतरमाह तत्तज्ज्ञा सुभि

न्य

रिति स्वतो सार ते संसारस्य कृतस्य सार इत्यपेक्षायां आह वेदांते तिवेदांते तैर्विधीतं परं ब्रह्मैव मूलं सारो यस्य स तथा
अविद्यायाः सः कामकर्मणि प्रकृतमज्ञातचैतन्यमेतानि बीजं तस्मात्प्रभवतु सति र्यस्य स तथा परस्य ब्रह्मणः वि
शेषास्त एव शास्त्रा मूलस्थानानि यस्य सतथोक्तः। नृसैव सलिलं तेन सेकसे च न तेनोद्भूतो दपो गर्व उच्यते य
स्य सतथोक्तः। बुद्धिदियाणां विषया इति दयः प्रवालां कुरु किं सले यानि अस्य तितथोक्तः श्रुत्या दीविपला
शानि पत्राण्यस्येति तथा। यत्तदनाचारदीन्यनेकाः क्रिया इव शोभनानि पुष्पाण्यस्येति तथा। कचिद्यज्ञदानतप आदिति पा
ठः सुखदुःखे प्राप्तिवेदना एवानेको रसः अस्येति तथा। प्रोभिरुपजीव्यमनंतत्वेन फलं यस्मिन् सतथा फलं नृसैव सलिलं
लो व सेकस्तेन प्ररुद्धा निर्वर्तवा सनादी निज डी कृतानि सत्तिकादिभावेन पिश्री कृतानि दृढवद्दीन्यवांतरमुक्तानि यस्येति
सतथोक्तः सत्यनामा दिवु सतलो के पुब्रह्मा दीनिभूता न्येव पक्षिणः तैः कृतं नीडमास्य दयस्मि सतथोक्तः। प्राप्तिनां सुख
दुःखाभ्यामुद्भूतौ हर्षशोकौ ताभ्यां यथा संख्येन ज्ञातानि नृत्तं च गीतं गानं च वादित्रं च वाद्यसामान्यं श्वेतं च केलि विरो
धः आस्फोटितं। अमुजीव्यः हर्षितं च मोद विशेषस्तज्जान्य परहस्ताद्या कर्षणमाकुलं च तानि तथा तानि च कृदि
तादयो नेके शब्दाश्च तैः कृतस्तु मुली भूतो महारवो यस्मिन् सतथेति विग्रहः। आस्फोट हसिते सपिपाठस्सुगमः वेदा
नैस्तत्तमस्यादि सिर्विहि निर्विहंतं जनितं यत्प्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानं तदेवा संगशस्त्रप्रप्रतिबध्यमानशस्त्रं तेन
कृत उच्यते। दोना शोपस्य सतथोक्तः। अश्वथ शब्दस्य संसारे गौत्मीवृत्तिमाह अश्वथवद्विदिकामकर्मणी इव वातः तेनेति तः
प्रवितः नित्यप्रचलितस्वभावो यस्य सतथोक्तः। तिर्यकं शुनकादिजन्मप्रेतोऽनमि संस्तुताः शंभूनां मवस्था विरोध आत

लि

सुखमा
नि

३५

॥२५॥

रात्रिकः आदि शब्देन स्वेदज आदयो ग्राह्याः तादृशैः शारवाणि रवाकु शाखः सनातनश्चिरप्रवृत्त इत्यन्वयः तत्र हेतु रनादि
 लादिति तदेवेत्यादिवाक्यमपेक्षितं पूरयन्त्याचष्टेयदिति आदिना स्वभावसेतेतुमाह सत्यवादिति प्रपञ्चस्य तदेवपी
 शस्य माह वाचेत्यादिना कदेसपेक्षाया माहोत्तीतिकार्यस्य भूयपर्यंतं नाशादसत्पूर्वकमेव जन्मतो नास्ति मूलमिति
 शंकते यदि ह्यनादिति पविहरतित चेति शशविषाणादेरसतउपसदर्शनाकार्यस्य सत्पूर्वकप्रसिद्धेश्चास्ति सद्रूपं व
 स्तुतगतो मूलतश्चेत्प्राणापदलक्ष्यं प्राणवृत्तेरपि हेतुतादिस्यर्थः ध्यातृप्रकटयति तत एवेति नत्रवाक्येषु ब्रह्मलोकाविच्छे
 दोस्तीत्यभिप्रेत्योत्तरं वाक्यं आचष्टेयदेवेदमित्यादिना उद्यतं वज्रमिव वज्रमुद्यतं पदार्थमभिधाय ताप्राप्त्योमाह मय
 त्यादिना एतच्छब्दार्थमाह स्वाप्तेति स्वसंबन्धतः करणप्रवृत्तीनां साक्षिभूतमित्यर्थः यतदिदुक्तेमृताभवंती
 सन्वयः सूर्यादीनां नियतप्रवृत्त्यनुपपत्त्या नियामकत्वेन संभावितं यत्पारमेश्वरं रूपं तदवगमायेह यत्नः कर्तव्यद
 याकोक्षापूर्वकमाह कथं तदित्यादिना न हि नियतो प्रवृत्तिरूपपद्यत इति संबन्धः तच्चेदिहेव बोद्धुं शक्नुमस्मिहे
 वचैऽज्ञानाति तदामुच्यत एवेति संबन्धः तत इत्यस्य व्याख्यानमनवबोधादिति परमाभावगमोपपत्तेः कर्तव्यइत्य
 क्तमुपसंहरति तस्मादित्यादिना यथादर्शइत्यादिवाक्याख्यातुं पातनिका माह यस्मादित्यादिना इहेवमनुष्यदेह
 एव यथादर्शकस्य मुखस्यस्यष्टमुपलब्धिस्तथासायस्मादोसनि स्यष्टमुपलभ्यते तस्मादिहेवात्मनो दर्शन
 मित्युच्यः एवकारव्यावर्त्यमाह नेति तर्हि ब्रह्मलोकैः पितृदर्शनं न स्यादित्याशंक्याह ब्रह्मेति ननु तर्हि ब्रह्मलोक
 वात्मनो दर्शनं स्यादित्याशंक्याह सचेति आकांक्षापूर्वकमवतारितवाक्यं आचष्टेयमित्यादिना स्वप्रदस्य न विच्छेदवि
 मितेपदच्छेदः पितृलोक आत्मदर्शमिति शेषः पितृलोकैर्दर्शनं न स्यादिति विच्छेदहेतुमाह कर्मफलैति गंधर्वलोकप्र
 न

॥ ३६ ॥

हलमुपलक्षलमिसाहेवमिलेकस्मिन्नासदशोनमिसनुवर्ततेदुस्त्रापलेहेतुमाहासन्तेतिविशिष्टं कर्मोभमेव्यादित
सहितंज्ञानमुपासनंतस्याव्यादिपर्यःयदुतासपर्यंमाहत्तस्मादितिइहेवमनुष्यशरीरद्वेनोत्रस्वाक्यमाकांक्षा
पूर्वकंयोजयतिकथमिस्यादिनेद्विग्रहणमुपलक्षलमिस्याहस्वविषयेतिविषयाइत्यादयस्तेषांग्रहणमेवप्रयो
जनतेनसहसर्थःइदियाणांसिखंयावर्तयसाकांक्षेतिपृथग्भावप्रतियोगिनंनिर्दिशससन्तेतिविलक्षणसक
तांमहैत्यन्वयःएवमुयतिप्रलयेमहैत्यन्वयःमननप्रकारंदर्शयतिआद्यदितिश्रान्तस्तविमहैतिसंबन्धःउ
यतिप्रपञ्चयोक्तास्त्वप्रावस्थापेक्षयानात्मनइतिपाठांतरंसुगमंज्ञानेसाधनमाहविवेकतरतिधीमान्प्रस
प्रत्येक्यपर्यवसन्तमितिःशोकाभावहेतुमाहात्मनइतिसाध्याहारमुदयास्तमयोचयदिसत्रयच्छब्दव्याचष्टे
स्मादितितस्मान्नोवहिरवगंतयइत्यर्थःप्रकारंतरंणाव्याचष्टेयस्मादितिसर्वस्येतितस्मान्नवहिरवगंतव्युक्ति
तुप्रसक्तैनेवावगंतयइतिशेषःतदितिपृथग्भावप्रसक्तैरेद्विग्रहेभ्यःपराह्यर्थोइतिपूर्वमुक्तेइहत्ग्रहणसर्वप्रस
गासत्वेनसंभवतीत्याकांक्षाहार्थानामिहेतिपूर्ववद्व्यदितिअन्यदपरत्वाद्युपवर्तनंपूर्ववद्विग्रहेभ्यःपराह्यर्थोइ
तिवाक्यव्याख्यानवदिसर्कःआपकलेहेतुमाहव्यापकस्येतिबुद्ध्यादिसाश्रयंगुणत्वाद्विपादिवदितिबेदाधिक्यानुमिम
तेतदसत्ताश्रयत्तसाधनेसिद्धसाधनत्वात्मनसएवकामादिगुणवत्ताश्रवणादात्ताश्रयत्तकल्पनेचानिर्गुणतत्प्रतिपाद
कशास्त्रविशेषादाल्लनासहबुद्ध्यादेरविज्ञानावाग्रहणान्नबुद्ध्याप्यासक्तिंगमिस्याहलिंग्यतेगम्यतेयेनेतिमुच्यतेएतत्त
पृच्छतीतिवाक्ययोःपौनरुक्त्यपरिहरणंन्याचष्टेयंशोलेत्यादिनालिंगत्वेदर्शनेमनुपपन्नमितिपृच्छतिकथमितिप्रष्टुंको
भिप्रायःकिंविषयतयादर्शनंवल्लव्यमुपताविषयतयेवदर्शनापायोवाच्यइतिप्रथमंप्रसाहनसंदर्शइत्यस्यप्रसंगात्
ति

॥ ३६ ॥

नारूपं न दर्शनविषयेतिष्ठतीत्यन्वयः रूपादिमदर्शनयोग्यं भवति तदभावदिति भावः द्वितीयं प्रसाहकं च तर्हीति भावः क
 रणग्रामोपरमेपियदा मनोविषयानुसंख्ययते तदा मुमुक्षुर्बुद्धिस्तस्य नियन्त्री भवति ह मनः किमर्थं तं पिशाचवद्भाव
 नतावस्वप्रयोजनार्थं जडतासु योजनसंबन्धात् उपपत्तेर्विषयाणां च क्षयिषु स्वादिदोषदुष्टानां संबन्धेन प्रयोजन
 उपपत्तेः नापि चेत्तन्मार्थं तस्यासंगता सरमानंदस्वभावताश्चेति नियं नृत्वेन बुद्धिर्मनीडीत्युच्यते इत्याह मनस इ
 ति अभिप्रकाशित इति योत्र संघाते ज्ञोऽशस्सोस्मि सर्वं ज्ञासीदेषे कलक्षणलक्षिततादेकपदेति विचारेण प्रथमं सं
 भावित इत्यर्थः श्रुतवेदांतानामपि केवांचिद्ब्रह्मास्मीति बुद्धिस्त्वेयोर्दर्शनादस्ति प्रतिबन्धांतरंतदपनयनाया योयु
 पायो वक्तव्य इत्याह साह निति श्रवणमननाभ्यां प्रमेया संभावना निरासेपि चित्तस्यानेकाग्रतादोषः प्र
 तिबन्धकसंभवति तदपनयनाय योगेनुष्ठेय उपदिश्यते इत्यर्थः शोयतेने नार्थ इति व्युत्पत्त्याज्ञानशब्देन श्रोत्रो
 च्युच्यते इत्याह सा नेति यदनुगतानि संकल्प्याद्यासकं यदंतःकरणानुगतानि तेनांतःकरणेन सहावतिष्ठते निवृत्तया
 पारमिभवतीत्यन्वयः बुद्धिश्चेति येन येनेंद्रियेण सहकृता विषयपरिच्छेदाय प्रभवति तेन सहावतिष्ठते निवृत्ते तने
 त्यापारोभवतीत्यर्थश्चकारादस्य ते परमां गतिमिमुक्तं फलसाधनत्वात् समस्तं वियोगमेव संतं योगमिति विरु
 द्धलक्षणपामन्यत इत्युक्तं तस्फुटयति सर्वो नार्थेति यद्यद्वा घंघटादितत्तदहं न भवति यथा तथास्मिन्नपि संघा
 ते यद्यदुच्यते तदहं न भवामि किंतु पूर्णं ब्रह्मास्मि तेवमाकारवृत्तौ चित्तं योजयेत् तच्चित्तं विषयेषु विक्षिप्तं चेत्स्या
 दिव्यदोषदर्शनेन व्यावर्तयेत् आनृतं रागादिमञ्जेषु सापेक्षपाया वच्छिन्ना तत्र विरुद्धं मनो यदानां गति

न स्वविज्ञानं चांत रात्तादस्तं भवति न च रसास्वादयुक्तं कृष्णं ब्रह्मावभासकृतं वैवर्धनं भवति तदा सर्वं न चैव
 वियोगो संबंधादुक्तं कृष्णं स्वरूपं यस्या स्मात्तादं शी भवति इत्यर्थः हि शब्दो वेदोत प्रसिद्धावप्योतकः। अस्या वस्त्र
 याः प्रयोजनं माहेतस्यामिति लया विक्षेपकं पाय रसा स्वादवर्जिता या मात्ता तातुं शक्नुवतीति शेषः कथं भूत आ
 ल्येत आहा विद्योपपत्तेरिति कचिदविद्या ध्या रोपणवर्जिता स्वरूपप्रतिष्ठा आत्मन इति पाठांतरं पूर्वोक्ता प्रव
 र्त्तनं मंतरा योगस्य दुष्प्रापत्तादित्यर्थः ननु योगो चरकालमेवाप्रमादो विधीयतामिहा शंकाह नही सादिना
 अभाव इति पद छेदः योगादं भकाले प्रमादवर्जनं विचयेत पाव्याया नुवाद परतया व्याचष्टे धेवेति विध्य
 पक्षे हेतुं पृच्छति कुत इति उत्तरं न मवतारयितुं शंका मुद्रावयति व्यादि चेष्टा विषयं चेदिति व्यति
 ति प्रतिपन्नस्य घटस्य मुद्गर प्रहारादिलापने घटाकार एव प्रविलीयते नास्ति त्वां शस्तस्य कया लादवप्य
 नुवृत्तिदर्शनादतः कार्यं प्रविलापस्या स्तिता निष्ठता भूतन्यता पर्यवसायो लय इत्युक्तमेतत्स्फुटं यति
 तथा हीति स्फुटं लस्य कार्यस्य विलये सूक्ष्मं तकारणमवशिष्यते तस्या विविलेयेत तस्सूक्ष्ममिति यावदं दर्शन
 यासि मुपलब्धे यत्न न दृश्यते तत्राप्यमूर्तं विषयत्वावस्थं भावितात्स्यमानमेवा मूर्तं भवति छत इति का
 र्यमेव सूक्ष्मतारतम्यपारंपर्ये लानुभूयमानं सत्तु बुद्धिनिष्ठा पुरुषस्य गमयतीत्यर्थः। ननु यदृश्यं त
 दसद्यथास्वप्नदृश्यमिति यासि दर्शनादस्ति तेन दृश्यस्य सर्वस्य सद्बुद्धिरपि नास्ति वेसा शंकाह यदापि।

॥३७॥

॥३७॥

सद्वैश्वर्य

क

नास्ति ये वं प्रत्ययो वश्यमव्युपगंतव्यः अन्यथा निषेधयवहाशयोगादंततो गत्वा सद्वैश्वर्यं स्वीता स्यादिसर्थः। ततः किमि
त्यत आह बुद्धिर्हीति व्यभिचारिष्वपि विशेषेषु सन्मात्रे बुद्धेरव्याभिचारदर्शनाद्बुद्धेश्च स्वतः प्रमाण्यासन्मात्रं वस्तु व्युपगंत
व्यमित्यर्थः इतश्च सदेव गंतो मूलवाच्यमिहाह मूलं चेति ननु नास्ति यज्जगतो मूलं ब्रह्मैव गमेति प्रतियोगित
या ब्रह्मज्ञानसंभवात्किमिति मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानकामेन अस्तीत्येवोपलब्धव्यामिद्यत आह तस्मादिति प्रतियोगि
तया ज्ञातस्या निषिद्धत्वादास्तया ज्ञानं न स्यादतो ब्रह्मज्ञानकामेनास्ति मूलं जगत इत्यवगंतव्यमिहाह स्तीति बुवत इ
त्यादिना। तस्मादस्तीति बुवत इति पाठस्तनासूदः सोपाधिकस्यात्मनो ज्ञानाभ्युत्पत्त्यसंभवाच्चिरुपाधिकज्ञानाय प्रयतितव्यमिहाह यदा
तितिसोपाधिके प्रथमं स्थितं नूतनं तद्वारेण लक्ष्यपदार्थो वगमे सति क्रमेण वाक्यार्थो वगमस्संभावति साह तत्राप्युभयोरित्सा
दिना सदुपलक्ष्यमानं कार्यमुपाधिर्यस्य कारणत्वस्य तत्कृतोस्ति तत्प्रत्ययः कारणत्वादस्ति परात्मेति उपलब्धस्येति योजना
सर्वकामादिति प्रवृत्ते फलकर्मोपस्थापिते शरीरस्थितिनिमित्तान्नपानादौ प्रवृत्तिकारलोच्छायातिदिक्कास्सर्वकामाः कामेन ज्यो
तिष्ठेमेन दिना स्वर्गप्राप्त्यामीति त्रिपुरार्योराचनेन ज्ञानं च वशीकरिष्यामीत्येवमादयः स्वर्गादिदैर्घ्यहमेव तिसृष्विजगश्च हे
प्राप्तेष्वविषये प्राप्तविषयश्च कामो व्यर्थो मिथ्यासाधारितिविचारेण विचार्येत इत्यर्थः कामाद्यो अप्राप्तेति वैशेषि
कमतं श्रुतिबाह्यत्वाद्नादरणीयमिहाह बुद्धिर्हीति कामप्रविलयस्य सुषुप्तेऽपि भावादमृतत्वात्तावत्कृतं न संभवतीति
ति मत्ताह कदापुनरिदं विद्याप्रत्यया विज्ञानादि अहमिदमिहादिना आत्मप्रत्ययेन तन्नाशं दर्शयन् कामोच्छितिमाह तद्विप
रीतेत्यादिना इति प्रत्ययो पञ्चननादिति संबन्धः। अथातदेतस्यार्थः उपदिश्यत इति व्युत्पत्त्या प्रसंगमिन्नः परमात्माभिधीयते प्र

करणा विच्छेदोक्तस्य संबंधं वेदार्थं प्रति निरुक्ता शेषे सादिना निरुक्ता अशेषविशेषापसमा तत्तथा तच्च तद्वापि च तदेव ब्रह्म त
 स्यात्सत्त्वेन प्रतिपत्तिरुपलब्धिस्तथा प्रणिष्ठासमस्तविद्याकामकर्मादय एव ग्रंथयोपसमासतथोक्तस्य आत्मानं दे
 हे मयि ब्रह्म सुवर्तत इत्यध्यात्मप्रसक्तस्वरूपं ब्रह्म प्राप्य विमृशुर्भवति नान्यं रूपमर्चिरादि मार्गं प्राप्य स योगवसानं तदि
 सार्थं विद्यां गृह्णानिमित्तः शिष्यस्य दोषः विद्याप्रतिपादनं प्रदानं शिष्येभ्यस्तानिमित्तं आचार्यस्य दोषस्तदभयप्रशंस
 नार्थं सार्थं कर्तृ इत्याकांक्षायां प्रकरणा दी श्वर इत्याह स एवेति तेन शिष्येनाविष्टे कंठं पृच्छार्थं व्याख्यायनादिति पदं चित्ता
 तृतीयार्थं व्याख्यानपूर्वकं तेन स्विपदमधीतमित्यस्य विशेषणं करोति अथ वेत्यादिना सर्वदोषेति आध्यात्मिकाधिभो
 तिकाधिदैविकदोषप्रशमनार्थमित्यर्थः ॥ ईशब्दो मंगलप्रयोजनः कृत्स्नोपनिषदर्थस्मरकचित्तेति काचित्
~~विशेषः~~ इति शब्दो भाष्यसमाप्तिद्योतनप्रयोजन इति बोध्यः ॥ ५० ॥ कठब्रह्मी भाष्यटीका
 कृता गोपालयोगिना अनया प्रीयतां देवोददिता शामुखः शिवः ॥ इति कठब्रह्मी भाष्यविवरणं तिमावलि समाप्तः ॥
 ॥ श्रीसदाशिवार्यतामस्तु ॥ ५१ ॥

126

2

3